

ПОВСЯКДЕННЯ ПРОФЕСОРІВ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ XVIII ст.

Мову про повсякдення професорів Могилянської академії необхідно розпочати з кількох зауваг. По-перше, навчителями київських «латинських шкіл» були переважно ченці. Лише у другій половині XVIII ст. їх корпорація зрідка «розбавлялася» білими священиками чи до викладання головно секулярних предметів залучалися світські особи, яких, до речі, іменували «магістрами»¹. Далі йтиме мова виключно про професорів-монахів.

По-друге, відомий нині дослідникам архів навчального закладу не містить достатньо джерельної поживи для всебічного висвітлення щоденного життя навчителів, які, до того ж, ще не стали «професійними педагогами». Викладання тоді слугувало одним із етапів на шляху успішної кар'єри, пройшовши який можна було очікувати статусного зростання (номінування настоятелем, єпископом тощо). Відповідно, цінні для вивчення матеріального оточення посмертні реєстри рухомості колишніх викладачів можуть зберігатися в архівах поза межами України та сповіщати вже не про київське професорське повсякдення. Однак у нагоді стане залучення даних про тогочасних київських чорноризців загалом, які у достатній кількості можна почерпнути з монастирських документальних фондів. Зазначу, що викладацький побут, харчування, одяг тощо не є показовими виключно для академічних наставників-іноків, які належали (чи потенційно могли долучитися) до церковної еліти Київської митрополії: справедливіше вести мову про освіченого «чиновного» ченця XVIII ст. Тому багатші архіви обителів допоможуть реконструювати і життя могилянців. Отож, цей нарис може мати ще й підзаголовок, який вказуватиме на дослідження ширшої соціальної групи, аніж професори.

Третя необхідна заувага стосується хронологічних меж та ступеня узагальнення. Велика помилка представляти будь-який аспект двохсотлітньої історії Київської академії застигло. Навчальний заклад був живим організмом, що функціонував у динамічний час кардинальних змін в освіті і всієї Європи, і Російської імперії, тож не міг не реагувати на них (байдуже — із власної ініціативи чи через примус «згори»). За дослідженням кожного аспекту могилянського минулого, зокрема, й повсяк-

¹ Див., наприклад: НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 221п, т. III, арк. 20 зв.

дення, можна побачити значно ширші нурти історії української освіти. Втім, стан розробки піднятої тут проблематики, як і загалом щоденного життя монастирів (попри документальне багатство у другому випадку), перебуває у «пренатальному» розвитку. Тож мені не уникнути достатньо широких узагальнень, часто позбавлених динаміки. Аби бодай трохи згладити цю ваду, не братимуся презентувати професорське повсякдення за всі 200 років: для XVII ст. документальна пожива для його вивчення попросту вкрай мізерна, а у XVIII ст. не переступатиму за 1780-х рр. — час, коли виразно змінюється курс історичного плавання Могилянських Атен, що спричинило зміни на багатьох рівнях академічного життя.

Зрештою, останнє — як зрозуміло з викладеного вище — цей нарис є всього-на-всього попередніми нотатками на тему професорського/чернечого повсякдення, які потребують надалі детального і, є всі підстави вважати, цікавого опрацювання, наслідком якого може стати окрема книга, а не стаття.

Професорський костюм

Представляти щоденне життя могилянських навчителів почну з побуту, насамперед — одягу. Склад професорського костюма залежав найперше від належності власників до чернечого чину, затим на його комплектацію могли впливати ступінь священства, а для ректора і водночас настоятеля Братського монастиря — ігуменський, з 1732 р. архімандричий сан. Окреслені чинники зумовлювали статусність гардеробу, що відбивалося на його якості. Вона ж, разом із кількісними показниками, залежала від фінансової спроможності викладача.

Пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаєр, який у другій половині 1730-х рр. бував у Києві і спілкувався з професорами, а згодом, 1739 р. у Штутгарті, опублікував свої замітки, поміж іншими цікавими описами побуту могилянців, вказав:

«Щодо одягу панів-професорів, то він являє собою таке довге до землі чорне плаття, через що одяг їхніх священників дуже подібний до одягу духовних на наших землях. На голові носять особливий головний убір, який звисає на плечі [...]. Коли вони виходять на прогулянку, то беруть чотки подібно до католиків, виготовлені з кості або бурштину, або ж дорогоцінного дерева»².

Наразі мені відомо лише два повних описи професорського гардеробу часу, що тут розглядається — ректорів Сильвестра Ляскоронського

² Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві в Російській Україні / Підгот. публікацію Дзюба О. // КС. 1994. № 2. С. 97.

(†1754) та Никодима Панкратієва (†1774). Це не значить, що не збереглися реєстри майна інших могилянських навчителів. Вони відомі, проте на час фіксації рухомості їхні власники вже не викладали в Академії, а перебували на інших кар'єрних щаблях чи завершили життя. Натомість особи Сильвестра та Никодима певною мірою надаються до, так би мовити, «чистого експерименту»: ректорство в Київській академії та настоятельство у Братському монастирі стали для них останніми кар'єрними досягненнями, що позбавляє від необхідності «знімати» зайві нашарування з реєстрів майна, які могли збільшуватися у випадку подальшого ієрархічного просування³. Тож надалі, описуючи матеріальний світ викладачів, відштовхуватимуся від фіксації рухомості обох достойників, не забуваючи про залучення інших «чернечих матеріалів».

Головним елементом костюмів Сильвестра та Никодима була ряса — посмертні реєстри речей згадують їх по 4 штуки: у Ляскоронського із шовкових тканин, а в Панкратієва — 2 шовкові і 2 вовняні та напіввовняні. Цікаво, що у переліку немає жодних відомостей про нижній натільний одяг Сильвестра⁴. Нині ряса, що слугує верхнім вбранням, одягається на підрясник — нижній одяг чорного для монахів кольору⁵. Не позбавлене сенсу припущення про володіння лише одним підрясником, що постійно носився, або ж узагалі про його відсутність. Інші описи майна настоятелів — наприклад, архімандрита Києво-Кирилівського монастиря Кирила Кучеровського (1783 р.) та «начальника» Китаївської пустині Києво-Печерської лаври, колишнього викладача Холмогорської

³ Вихованець, а опісля викладач (до риторики) Київської академії Сильвестр став ректором у 1746 р. після віленського ігуменства. Внаслідок конфлікту із митрополитом Тимофієм (Щербацьким), архімандрита спочатку відсторонили від управління Академією та монастирем (1751 р.), а в 1752 р. перевели на проживання у Видубицьку обитель (Петров Н.И. Введение // АиД. Т. II (1751–1762 гг.). К., 1905. С. XXIV). Там колишній ректор і помер 8 травня 1754 р., лише за два дні по тому, як дав згоду на номінування настоятелем Гамаліївського монастиря. Архімандричу шапку та хрест Сильвестру дозволили носити двома місяцями раніше (ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 6, 93 зв., 95; ф. 130, оп. 1, спр. 19, арк. 21 зв.). Никодим Панкратієв від 1759 р. послідовно викладав у Київській академії аж до теологічного курсу (від 1773 р.). Наприкінці серпня 1774 р. він клопотався про звільнення від професорства, позаяк «головная и грудная тяжелая болѣзнь продолжается с толикою слабостию, что я обучать опредѣленную школу крайне не в состоянии». 25 листопада 1774 р. ректор помер «по долговременной его болѣзны» (АиД. Т. IV. Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.). К., 1907. С. 179. № XXIV). Відтак, усе майно, надбане Никодимом за його викладацької кар'єри.

⁴ Тут і надалі всі дані реєстру майна Сильвестра беру з: ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 3–4, 51–51 зв. Рухомість Никодима зафіксована у: АиД. IV. С. 181–183. № XXIV.

⁵ Настольная книга священнослужителя. М., 2001. Т. 4. С. 110.

семінарії, Ігнатія Концевича/Копцевича (1753 р.) — їх не фіксують⁶. Цікаво, що речі архімандрита Кирила перераховувалися в заповіті (отже, згадувалися всі, включно з погребальним одягом). Більше того, настоятель навіть обумовлював, у чому його слід поховати: волосяній сорочці, рясі, ремінному поясі, кафтані, підкапку, клобуці та мантиї. Києво-печерський архімандрит Зосима Валькевич, перелічуючи у тестаменті 1781 р., щоправда досить загально, елементи свого гардеробу, теж не згадує підрясника («собственное жъ мое разное одѣяніе, какъ то шубы, рясы, кафтаны, бѣльио и книги[...]»)⁷. Доречність припущення про ігнорування такої деталі вбрання можна також аргументувати, опираючись на сам Чин прийняття ангельського образу: при його здійсненні бажаючий чернецтва не облачається у підрясник⁸.

За відсутності підрясника його функції могла виконувати й ряса. Остання, як відомо, має два основних покрої, один з яких відрізняється від підрясника лише формою довгого та розширеного до низу рукава. Існують також ряси у вигляді демісезонного чи зимового пальта⁹. Опис майна Сильвестра Ляскоронського та інші подібні реєстри підтверджують побутування в середовищі українського духовенства XVIII ст., зокрема, й чорного, двох типів цього щоденного облачення. У ректорському гардеробі роль зимового вбрання могла виконувати завойчата* ряса. Аналогічний утеплений одяг «под футром», підшитий лисячими завойками, «на лисьих шляхах» чи навіть баранячий зафіксовані серед рухомого майна і білого (як-от стародубського протопопа Федора Підгурського¹⁰), і чорного духовенства (приміром, у колишнього могилянського ректора, пустинно-миколаївського ігумена Христофора Чарнуцького¹¹).

⁶ Тут і далі інформацію про майно обох ченців взято з: Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст.: повсякденна історія. Зб. док. / Упор. Задорожна О.Ф., Кузик Т.Л., Хижняк З.І., Яременко М.В. К., 2005. С. 143–144. № 88 (Ігнатія); с. 244–247. № 153 (Кирила). Для порівняннi вибрані «контрастні» реєстри — багатший та більший за ректорський кирилівського архімандрита та менший китаївського настоятеля.

⁷ Там само. С. 236. № 150.

⁸ В одному з рукописних Чинів 1737 р. вказується, що повне облачення мантийного монаха (хітон, параман, хрести наперсний та ручний, ряса, пояс, мантия, підкапок, камілавка, сандалії, вервиця, запалена свічка) покладається на одягненого лише у волосяницю (що потім виконує роль хітону) кандидата (див.: ЦДІАУК. Ф. 739, оп. 1, спр. 55, арк. 145–155).

⁹ Настольная книга. С. 110–111.

* *завоск* — зашийок, загрівок; завойчате хутро — із задньої частини ший.

¹⁰ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // КС. 1887. № 10. С. 351–352.

¹¹ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 39. № 12. Див., також згадку про сутану видубицького ієродиякона Пахомія (†1772 р.), підшиту «чорними и бѣлыми овчинами» (ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 19).

У ректора Никодима, натомість, окрім ряс, було два «полуряски», причому один, «лисичой», судячи з хутра, призначався на холодну пору року. Зауважу, що цей тип чернечого одягу інколи у XVIII ст. називали «сутаною», а обидві назви взаємозамінялися чи вживалися одночасно стосовно того самого вбрання¹².

Ректорський гардероб Ляскоронського, згідно з посмертним описом, не включав жодної сорочки чи іншого натільного одягу. Реєстр пожитків китаївського настоятеля Ігнатія теж не містить інформації про нього. Вочевидь, Сильвестр мав лише один екземпляр, у якому був похований. У кирилівського настоятеля Кирила, який володів значно більшим майном, ніж ректор, та готівкою — всього 1200 рублів (її вистачило пороздавати після смерті всім родичам, київському духовенству, в монастирі Київської єпархії на поминання, убогим та ув'язненим), було лише двоє «рубашокъ волосяныхъ», в одній з яких він заповідав себе поховати. Ректор Никодим у цьому відношенні виглядав «багачем», адже по ньому залишилося «рубашек добрых московского полотна 6». Чотири старі сорочки зафіксовано в убогому посмертному реєстрі речей колишнього могилянського префекта Мелхіседека Орловського, який після професорського послушання відійшов у засвіти по менш ніж річному настоятельстві у Кирилівському монастирі¹³. Приклад Орловського вказує, що викладацька «робота» не конче використовувалася для матеріального збагачення: його ховали у чужій волосяниці¹⁴.

Інше верхнє вбрання, яке носили обидва ректори та загалом чорне духовенство — кафтан: Сильвестр мав їх два, як і колишній префект Мелхіседек¹⁵, а Никодим — чотири одиниці. Поверх кафтану чи утепленої ряси в холодну пору року могли одягати шубу — додатковий верхній одяг, що ним послуговувалися заможні верстви українського соціуму XVIII ст. У переліку вбрання Ляскоронського не зустрічається слово «шуба», яке, звісно ж, побутовало на той час. Утім, зафіксовані «вовки» та «лиси» можна ототожнити якраз із цим видом верхнього одягу (хоча й не конче), оскільки про них зазначено, що покриті тканиною. Крім того, обидва хутра — і вовче, і лисяче — використовувалося для виготовлення шуб. У Панкратієва також була «шуба лисья гарловая» та

¹² Пор: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 14 зв. і 19.

¹³ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. К., 2005. С. 203.

¹⁴ 12 листопада 1764 р. серед витрат Кирилівського монастиря значилася наступна: «Дано понамарю монаху Герману за єго волосяницу, взложенную на покойного ігумена ієромонаха Мелхиседека, копѣекъ шестдесятъ» (ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 10, арк. 14). Фіксуючи убогий побут настоятеля, дослідники, натомість, вказують на його чималу бібліотеку (Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. С. 203–204).

¹⁵ Там само. С. 203.

ще 3 «фуфайки», одна з яких — «маленкая лисья». Мелхіседека Орловського зігрівав заячий тулуп¹⁶.

Ще одним елементом зимового костюму київських професорів та загалом монахів XVIII ст., що мав оберігати від холоду руки, був «рукавець» чи «зарукавок»: у Сильвестра опушений куничим хутром, а у Никодима — один куничим, а два — лисячим. Використовувало чинівне чернецтво також «рукавиць кожанѣ»¹⁷ і перчатки¹⁸.

У гардеробі братських архіандритів значилися й пояси. Ще від найдавнішого періоду існування чернецтва мантийні монахи підперезувалися під рясою шкіряним ремнем на знак умиротворення плоті¹⁹. Вище згадувалося, що такий елемент костюму фігурував у заповіті кирилівського настоятеля Кирила. Однак у ректорів зафіксовані не монаші пояси, на що вказують їх кольори і матеріал (зелений та «напівшалевий» у Ляскоронського, напівшалевий червоний і «люстринной білою кветчатой, подбитой голью вишневою» у Панкратієва). Як мантийний чернець, ректор теж мусив мати такий необхідний елемент іночого облачення як ремінь. Найвірогідніше, що чорний шкіряний пояс одягали на померлих, позаяк тіло ченця погребали в одязі, що відповідав його образу²⁰. Цим також можна пояснити відсутність в описі ректорської рухомості інших необхідних елементів облачення мантийного інока (підкапка, мантиї тощо). Теоретично, у реєстрах майна обох архіандритів можуть згадуватися пояси, що є частиною богослужбового ієрейського облачення. Під час богослужінь вони, стягуючи підризник, дозволяють безперешкодно священнодіяти, їм також надається символічне значення готовності здійснювати служіння²¹. І матеріал, і колір ректорських поясів застосовувалися при виготовленні такого самого ієрейського богослужбового одягу. Останній, проте, як правило, зберігався у ризниці серед облачення для священнодіяння, а не в келії. Описи богоявленських ризничних речей, до речі, фіксують їх в окремих рубриках «Поясы»²². Найвірогідніше все ж, що у реєстрах ректорських речей зафіксовані звичайні поширені елементи українського чоловічого костюма. Як відомо, свити (а кафтан був одним з

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 28 зв.

¹⁸ Див. згадку про «перчатки з'їмніе замшевіе приношенныє»: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 21 зв.

¹⁹ Христианство. Энциклопедический словарь (далі — Христианство). М., 1995. Т. 2 (Л–С). С. 147–148.

²⁰ Настольная книга. С. 460.

²¹ Христианство. М., 1995. Т. 2 (Л–С). С. 379.

²² Див., наприклад, один з таких описів ризниці Братського монастиря 1786 р.: НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 844, арк. 39 зв.–40.

її варіантів) підперезували; пояси виготовляли різноманітних кольорів²³. Різнокольорові пояси, приміром, вишневі, зафіксовані також у реєстрах одягу «рядових» ченців XVIII ст.²⁴

Ні в ректора Сильвестра, ні у настоятелів Кирила та Ігнатія в описах речей не згадано штанів та взуття. Перших немає також у реєстрі майна Никодима. Залишається лише здогадуватися, чому. Про використання штанів монахами XVIII ст. відомо (так, видубицький намісник Ісає (†1759 р.) мав «штаны мамсовіє»²⁵, а монах того самого монастиря Орест — сукняні «штани нѣмецкій» (1775 р.)²⁶), проте далеко не завжди вони зафіксовані серед рухомості. Не виключено, що в теплу пору року такий одяг взагалі іноками не носився. Ченці також одягали «чулки»²⁷, що захищали під рясом ноги від холоду. Їх, наприклад, кирилівський настоятель Кирило мав аж 4 пари.

Відсутність у реєстрі майна Ляскоронського згадки про взуття дозволяє припустити версію про володіння однією парою. Панкратієв мав пару туфлів та «мешт двѣ пары кожаных». Загалом, тогочасні чернечі гардероби фіксують ще черевики (зокрема, «козлові», як і «мешти» та «сапоги»), сандалі і, звісно ж, чоботи²⁸. Останні були різних видів, а також різної якості та ціни, тож іноді монастир, який у той самий час замовляв це взуття для послушників та ченців, сплачував різну вартість за вироби. Серед чобіт згадуються «прості», «монастирські»²⁹, «московські»³⁰, «німецькі». У двох останніх випадках не завжди мається на увазі походження взуття, а йдеться про його фасон і якість, тож «німецькі» чоботи — чи не найдорожчі — шили місцеві ремісники³¹.

Найзагадковішим елементом костюму Ляскоронського із внесених у реєстр є клубук білого кольору («клубукъ бѣлій флоровій»). Монахи носять лише чорні головні убори, білий клубук одягають тільки митрополити та патріархи. Поява цього елемента костюму владик саме білого кольору стала предметом окремої русько-візантійської легенди про передачу духовної влади із Риму в Константинополь, а звідти — у Новгород, руську редакцію якої датують другою половиною XIV ст. У легенді

²³ *Калашикова Н.М.* Одежда украинцев XVI–XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы (Материалы к историко-этнографическому атласу). М., 1986. С. 117.

²⁴ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 8.

²⁵ Там само. Спр. 87, арк. 6 зв.

²⁶ Там само. Спр. 440, арк. 24.

²⁷ Див., наприклад: Там само. Оп. 2, спр. 598 а, арк. 2.

²⁸ Див. наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 395, арк. 3–3 зв.; ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 1, 49 зв.; спр. 440, арк. 7 зв.; оп. 2, спр. 128, арк. 4–4 зв.

²⁹ Пор. на 1781 р.: Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27 а, арк. 41.

³⁰ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 395, арк. 3 зв.

³¹ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

оповідається, що цареві Костянтину уві сні з'явилися апостоли Петро та Павло і показали як пошити клобук для папи на знак його церковного главенства. Римські архієреї забули з часом про благочестиве життя і мусили переслати головний убір у Царгород. Опісля патріарху уві сні з'явився юнак та звелів відправити білий клобук у Великий Новгород архієпископу Василю. У XVI ст. аналогічний убір стали носити московські митрополити, а згодом — патріархи. У XVII ст. це право поширили на всіх митрополитів³², зокрема, й українських, після підпорядкування Київської митрополії під московську церковну зверхність.

Чому ж білий головний убір значиться серед речей Сильвестра Ляскоронського? Припускати випадковість його присутності навряд чи виправдано, адже такий клобук був абсолютно зайвим в архімандрита. І чи справді мова про білий колір, а не біляче хутро? Як видається, у документі в лаконічній фразі вказаний саме колір, а не матеріал, і тому є кілька доказів. По-перше, в описі майна Ляскоронського фіксується не лише номенклатура предмета, а і його характеристика: матеріал та колір (наприклад, «каѡанъ штофовій вишнѣвій» чи «запонъ зеленыхъ тафовихъ двѣ»). Про «опушку» якогось елемента костюму вказано спеціально (приміром, «рукавець[...] куничками опушеній»). По-друге, використання ченцями у холодній за кліматом Московській державі головного убору з хутряними елементами добре відомо, проте така мода була популярна переважно до XVIII ст., адже ще в XVII ст. через антиохійського патріарха Макарія потрапляють тверді циліндричні камілавки замість ковпакоподібного головного покриття³³. Жодний відомий мені опис майна українського чернецтва XVIII ст. (кілька десятків реєстрів), згадуючи клобуки, не інформує про якісь хутряні елементи, та й загалом не дає підстав твердити про поширеність білячого «утеплювача» в іншому одязі. Натомість, тогочасні описи рухомості саме на позначення кольору у схожій формі вживають слово «білий», як-от: «кунтушъ бѣлий табѣновий под сѣбѣрьками» (1732 р.)³⁴, «кожухъ бѣлій старій» (1757 р.)³⁵, «погребець деревяный бѣлій желѣзомъ окованый» (1767 р.)³⁶. Зрештою, в одному з варіантів реєстру майна Сильвестра форма запису про головний убір однозначно вказує, що йшлося саме про колір: «клубукъ бѣлый фліоровый»³⁷.

³² Христианство. М., 1993. Т. 1 (А–К). С. 19.

³³ Настольная книга. С. 114–116.

³⁴ НБУВ ІР. Ф. 28, спр. 475–512 (495), арк. 63.

³⁵ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 2, спр. 128, арк. 4.

³⁶ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а, арк. 15 зв.

³⁷ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 37.

Очевидно, відповідь на питання про причини зберігання серед речей Сильвестра білого клобука слід шукати у площині «солдатських мрій стати генералом»: чи амбітний ректор заздалегідь припас елемент митрополичого облачення, сподіваючись кар'єрного зростання? Якщо брати до уваги існування у першій половині XVIII ст. сприятливого юридичного поля, практику осадження архієрейських катедр в Російській імперії українцями³⁸, вихованцями Могилянської академії, рівень освіти Ляскоронського та його типову «кар'єру», настоятельство у Братській обителі³⁹, то цілком логічно припустити можливість єпископської хіротонії «начальника» Академії. Зовнішні чинники справді могли «підігрівати» його амбіції. Поведінка київських архимандритів, сучасників Ляскоронського, засвідчує, що вони цілком акцептували себе як достойних кандидатів у архієреї, чи, принаймні, вважали, що заслуговують на частину єпископських почесностей. Наприклад, Київський митрополит Тимофій скаржився 1752 р. у Синод на золотоверхо-михайлівського та пустинно-миколаївського архимандритів, які як архієреї їздили цугами, а треба було «по приличію їх і монастирей їх четверними». Перший з них так прибував, за словами владики, навіть у катедру, попри незначну відстань. Одного разу золотоверхо-михайлівський настоятель Модест, прямуючи на Поділ на спільне священнослужіння, випередив архієрея. Зустрічаючи здалеку сприйняли його «поїзд» за митрополичий і дзвонили у дзвони як перед владикою, чим Модест ніби і сам хвалився. Тимофій також повідомляв, що цей архимандрит установив, аби у монастирі під час входу до храму його зустрічали співом «Достойно», який і звучав, поки настоятель з іншим духовенством із співслужачими молився⁴⁰. Таким чином, Модест уподібнював свій вхід до церкви з єпископським. Саме Чин зустрічі облаченого в мантию та клобук владики усім духовенством перед архієрейською літургією із винесенням на престольного хреста та биттям у дзвони передбачає як один із елементів спів «Аксіон естін» («Достойно есть»).

³⁸ Достатньо згадати хрестоматійні приклади, описані Харламповичем, що повторюються чи не у всіх узагальнюючих працях з історії Церкви того часу, про перебування за царювання Єлизавети Петрівни 34 українців на великоросійських катедрах, кількість яких, до речі, тоді (тобто коли робив кар'єру Сильвестр Ляскоронський) збільшили. У 1746 р. із 6 членів Синоду 5, а у 1751 р. всі 9 архієреїв були українцями тощо (Див., наприклад: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1998. Т. 3 (XVIII–XX ст.). С. 131, 133 та ін.).

³⁹ Братське настоятельство, що поєднувалося із ректорством, було у XVIII ст. одним із етапів на шляху кар'єрного зростання. Після нього, якщо не помиралі в обителі чи не каралися за провини, то переводилися на вищі послушання. Троє попередників Сильвестра Ляскоронського пішли «на підвищення». Двоє з них — Амвросій Дубневич і Сильвестр Кулябка — стали єпископами (див.: *Аид.* Т. IV. С. 138–141. № XVIII).

⁴⁰ Российский государственный исторический архив. Ф. 796, оп. 33, д. 117, л. 3 об.–4.

Зазначу, що ще попередник Тимофія (Щербацького), митрополит Рафаїл (Заборовський) «підігривав» почуття гідності київських настоятелів. Зокрема, саме він дозволив усім архімандритам їздити цугом. Цікаво, що у відповідь на звинувачення владики в уподібненні свого входу до церкви єпископському, Модест послався на виконання співу «Достойно есть» ще при настоятельстві у Золотоверхо-Михайлівському монастирі самого митрополита Тимофія (1739–1740 рр.). Останній, утім, за словами відповідача, цей факт заперечував⁴¹. Як бачимо, є всі підстави пояснювати присутність білого клобука серед решти речей Сильвестра його сподіваннями на кар'єрний ріст. Однак доля розпорядилася інакше, і Ляскоронський не зміг не лише поповнити ряди митрополитів XVIII ст., а й потрапити до переліку братських настоятелів, яких перемістили на вищі ієрархічні щаблі.

Ректор Никодим мав звичний і відповідний його сану «клубук приношеной с камилавкою бархатною, подбитой зеленою тафою». Жодних хутряних елементів його «шолом спасіння» не містив. Зазначу, що чернечі голови, як можна висувати з монаших реєстрів майна, покривали й суто світські убори. Архімандрит Кирило, наприклад, мав 2 «шапки плісовіе, соболкомъ опушенныє», а його наступник Миколай Цвіт — «капелюхъ пуховій одинъ»⁴². У переліках рухомості чорноризців упродовж XVIII ст. зустрічаються чорні московські «капелюші»⁴³, лисячі шляпи «подъ камлотом»⁴⁴, брилі⁴⁵. У ненайбіднішого видубицького ієромонаха Мефодія була «кучма каплоуха чорная» (1762 р.)⁴⁶, а у його сусіда по монастирю ієромонаха Віктора — «картузь рѣмѣній» (1774 р.)⁴⁷. Серед майна ректора Никодима також зафіксовано 3 білих «колпаки». Вочевидь, ідеться про головний убір, що використовували в помешканні у суто «домашній» обстановці чи під час сну.

Було б помилкою уявляти професорів-ченців у повністю чорному вбранні. Не лише верхній, звичайний також і для мирян, одяг, а й суто монаше облачення (як-от ряси та «полуряски») чи його елементи мали й інші барви. Одна ряса Сильвестра Ляскоронського, «завоиновая», була покрита білокосом, себто шовковою квітчастою тканиною з білим або

⁴¹ Там само. Л. 18–19.

⁴² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 18.

⁴³ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4 зв.

⁴⁴ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 24.

⁴⁵ Див. наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 395, арк. 3–3 зв.; ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 24.

⁴⁶ Там само. Спр. 97, арк. 7 зв.

⁴⁷ Там само. Спр. 440, арк. 11.

червоним полем⁴⁸. Його «колега» Никодим Панкратієв мав не лише вишневий «полуриясок», а й на чорній рясі блакитні та кавові лиштви (кайма чи обшивка). Гранатові та зелені елементи містило чернече облачення Ігнатія Концевича, а вишневі — Кирила Кучеровського. В архімандрита Іларіона, що доживав віку «на покої» у Видубицькій обителі (†1766 р.), були «ряса темно-блакитная зъ лиштвами алыми штофовими китаюкою бакитною подшитая» та «полуриясокъ штофній кофєйній»⁴⁹, а у видубицького ієромонаха Віктора — «ряса вишневая» і «ряса китаєвая зелєная»⁵⁰. Загалом вишневий, темно-вишневий чи кавовий кольори у XVIII ст. були типові для суто чернечого облачення українських іноків.

Якщо ж поглянути на спільні елементи для світського і чернечого вбрання (зокрема, і професорів), то тут кольорова гама ще багатша: окрім чорних і кавових⁵¹, фіксуються вишневі та блакитні (як у Ляскоронського та Панкратієва відповідно), а також сині⁵² кафтани, білі із зеленими елементами «фуфайки» (як у Панкратієва), покриті темно-зеленою, коричневою чи темно-вишневою тканинами шуби і «полушубки»⁵³. У видубицького ієромонаха Мелетія (†1762 р.) серед іншого одягу значилася «юпка китаєва зелєна»⁵⁴. Колишній професор та ректор (у 1707–1710 рр.) Академії Христофор Чарнуцький (помер 1726 р. київським пустинно-миколаївським ігуменом) припас «чулки шолковыє з золотомъ»⁵⁵. Для кирилівського ігумена Феофана обитель придбала 1760 р. «панчохи бѣліє вовъняніє»⁵⁶, а вже не раз згаданий один із його наступників Кирило мав «чулокъ бєлихъ нытянихъ новыхъ чєтырѣ пари». «Зарукавки»/«рукави» також були кавового кольору⁵⁷, а брилі білого⁵⁸.

Найцікавіше з усіх відомих мені наборів чернечого одягу виглядав гардероб вихованця Могилянської академії та Кенігсберзького університету, викладача російських семінарій, настоятеля Пекінської місії, киево-кирилівського архімандрита Миколая Цвіта (†1784 р.), який мав «одѣяній китайскихъ на синіомъ атласѣ, золотомъ по краямъ лиштви

⁴⁸ Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах (за матеріалами XVIII ст.) // НТЕ. 1972. № 4. С. 57.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 20 зв.–21.

⁵⁰ Там само. Спр. 440, арк. 33.

⁵¹ Про «кафанъ штофу кофєйного» див., наприклад: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 21. Інша згадка: Там само. Ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 16 зв.

⁵² Див., наприклад: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 33.

⁵³ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 244–245. № 153.

⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 11, 13.

⁵⁵ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 39. № 12.

⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 9, арк. 15.

⁵⁷ Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12, арк. 10 зв.

⁵⁸ Див., наприклад: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 24.

тканы, двое», «одѣяній такихъ же китайскихъ атласныхъ жолтихъ с травами такого ж цвѣту двое», «одѣяніе китайское ж бѣлокосное одно». Серед його речей у посмертному реєстрі значилися «рубашка китайская съ зеленой фанзи одна», ще 8 китайських «одіяній», з яких одне «с набойчатою китайскою живописью», а серед кольорової гами решти — парчевого, атласного, рецетового — зустрічаємо червоне квітчасте, темно-вишневе, фіолетове квітчасте, жовте «с травами» вбрання. Миколай мав також 3 китайських шовкових сорочки: 2 білих, блакитну; «шапокъ китайскихъ двѣ, с коихъ одна легкая атласу гранатового с кистями красными шолковими, подбитіе гранатовою жъ китайкою, и с ныхъ одна сободем, а другая бархатомъ чернымъ обложеніе»; «поясъ китайской тязми синіой с тремя сребранными бляшками и двома колцами»; «парѣ двѣ китайскихъ сапоговъ атласу черного китайкою голубою подшитыхъ»⁵⁹. Звісно, не важко запідозрити, чому колишній китайський місіонер володів таким набором речей. Залишається лише здогадуватися, чи носив він його. Різнобарвний одяг — яскравий побутовий штрих, що засвідчував широке розпорошення могилянців за межами України, проте згаданий гардероб не належав до типових.

Ще одним елементом костюму Сильвестра, присутність якого обумовлювалася священничим ступенем (хоча, цілком можливо — у поєднанні з архімандричим саном), були 2 нагрудні срібнопозолочені хрести (тепер такий матеріал вказує саме на належність ієреєві та є символом служителя Ісуса Христа і пастирської опіки про душі вірних⁶⁰). Реєстр майна Никодима хрестів не фіксує, що, втім, не означає, що за життя ректор не носив згаданий статусний знак. Складовими ректорського строю були ціпки: Ляскоронський мав 3 «ліски» (із турецького проса під білою кісточною, фінікову зі срібно-позолоченою головкою та очеретову з фініковою головкою), а Панкратієв — «тростку» зі «слониовою косткою и с черною косткою» та ще срібні «головку» і «наконечник» «до тростки». Очевидно, що це не архімандричі багато та урочисто прикрашені посохи, які використовували під час богослужінь та мали зберігатися у ризниці⁶¹. Зрозуміло, що ректорські палиці не були елементом, характерним для тогочасного світського чоловічого українського костюма⁶². Проте від останнього, типового для «сильних світу», вони частково могли взяти смислове навантаження. У костюмах знаті «ліски», мабуть, символізували

⁵⁹ Там само. Ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 13–18.

⁶⁰ Настольная книга. С. 118.

⁶¹ Уже згадуваний опис ризничних речей Братської обителі 1786 р. фіксує в окремій рубриці сім архімандричих посохів (НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 844, арк. 11).

⁶² *Стамеров К.К.* Нариси з історії костюмів. К., 1978. Ч. 1. С. 172.

високий соціальний статус: їх зображали у руках достойників на портретах⁶³. За словами поета кінця XVII — початку XVIII Івана Величковського, «средняго віку заживают люде жезла для поваги»⁶⁴.

Присутність серед речей ректорів «лісок» обумовлювалася, окрім згаданих причин, ще й їх архимандричим саном. Ціпки були символом церковної влади «начальника» монастиря, як пастиря над іночим «стадом». Після літургії, на якій відбувається Чин возведення в настоятелі, архієрей, подаючи ігумену чи архимандриту жезл, виголошує: «Приими сей жезл, имже утверждей паству твою, да правиши яко и слово имаши отдати за ю, нашему Богу, во дни суда»⁶⁵. Реєстри майна китаївського «начальника» Ігнатія та кирилівського архимандрита Кирила теж фіксують згадані статусні знаки (у варіанті «трость»)⁶⁶, як, зрештою, й інші переліки настоятельських речей XVIII ст.

До необов'язкових та неспецифічних елементів ректорського костюму можна віднести «платки»: шиті золотом і сріблом (на червоному гредитурі; на червоній тафті, а патеричний великий — на жовтій тафті), золотом і сріблом із шовком (на блакитній та на ясно-червоній тафті) — у Сильвестра; «синію пестрой», «бѣлого полотна» та «ситцевой разноцвѣтной» — у Никодима. Щоправда, не зовсім зрозуміле їх призначення, тому зарахування їх до гардеробу досить умовне. Відомо, що «платки» мали широке функціональне застосування: жінки носили їх на голові та шиї, чоловіки — на шиї, жінки і чоловіки — в руках та кишенях. Вони могли слугувати, наприклад, як рушники чи скатертини⁶⁷. «Платки» прикріплювалися, зокрема, на богослужбових архимандричих посохах⁶⁸ (згадка про Сильвестровий патеричний може вказувати на схожу функцію захисту руки при носінні «щоденного» посоху чи «ліски»). Зрештою, ченці загалом та професори зокрема могли взагалі не використовувати цей «аксесуар», особливо, якщо «платки» не були спеціально придбані, а надходили як плата чи гостинець за виконання священничих або якихось інших функцій. Відомо, зокрема, що у вересні 1735 р. ректор, член Київської духовної консисторії отримав від ігумені Ладинського жіночого

⁶³ Див., наприклад, портрет Данила Єфремова 1752 р.: *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. Л., 1981. С. 107. № 97.

⁶⁴ *Величковський І.* Твори / Вступ. статті С.І. Маслової, В.П. Колосової та В.І. Крекотня; підгот. тексту та комент. В.П. Колосової та В.І. Крекотня. К., 1972. С. 146.

⁶⁵ Цит. за: *Настольная книга.* С. 356.

⁶⁶ «Трость», але, вочевидь, без «пастирського» смислового навантаження використовувалася й іншими «чиновними» монахами того часу (див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 132, спр. 7, арк. 8).

⁶⁷ *Даль І.* Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1990. Т. 3 (П). С. 121–122.

⁶⁸ Див., наприклад: НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 844, арк. 22.

монастиря «фусту» і 1 рубля⁶⁹. Якщо ж припустити, що ректор таки послуговувався «платком», то очевидно, що не носив його на шиї, а міг використовувати, залежно від розміру, як, скажімо, носову хустку.

Спробую задля порівняння, пам'ятаючи про всі застереження, ввести ректорські костюми Сильвестра та Никодима у ширший контекст. Такий спосіб уможливить вартісну оцінку вбрання та вкаже на місце її власників у соціальному просторі. Зрозуміло, що некоректно порівнювати специфічний набір одягу ректора з гардеробами представників інших соціальних верств — костюм, як відомо, є корпоративною уніформою⁷⁰, а тим паче чернечий. Утім, універсальність деяких видів одягу, належність професорів перед постригом до шляхти, козаків чи міщан, що могла певним чином сформувавши їхній смак щодо тих елементів гардеробу, які залишали право вибору, зрештою, «технічне» порівняння (склад та якість і вартість матеріалу) надає такому аналізу певний сенс. Слід також наголосити на тому, що й гардероби різних ректорів також кількісно різнилися один від одного.

Спочатку зупинюся на порівнянні костюмів Сильвестра та Никодима, яке можливе лише щодо кафтанів та шуб. Кафтан був на той час типовим елементом гардеробу міщан та козацтва. Натомість шуби — лисячі, вовчі, ведмежі, рисячі тощо — носила лише їх заможна частина⁷¹. Посмертний реєстр майна військового канцеляриста Петра Стороженка 1748 р. фіксує серед верхнього одягу, наприклад, 3 кафтани⁷². Така ж кількість згадується у тестаменті бунчукового товариша Федора Потребич Гречаного⁷³. В обох власників, окрім цього типу одягу, було ще додаткове верхнє вбрання — кунтуші, а от про шуби згадок немає. У заповіті київського міщанина Йосипа Пасіки теж зафіксований кунтуш, лисяче і вовче «футро» та кафтан⁷⁴. Останній, як і шуби, був елементом гардеробів білого духовенства⁷⁵.

Кількісне порівняння гардеробів ректора та представників інших соціальних станів до певної міри малоінформативне. Зокрема, менше одягу одного виду могло пояснюватися більшою кількістю іншого (наприклад,

⁶⁹ Крыжановский Е. Киевская духовная консистория в XVIII веке // КЕВ. 1862. № 15. Отд. 2. С. 516.

⁷⁰ Dziechcińska H. Ciało, strój, gest w czasach Renesansu i Baroku. Warszawa, 1996. S. 83–84.

⁷¹ Калашикова Н.М. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. С. 125, 129; Матейко К.І. Одяг // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969. С. 20.

⁷² Стороженки. Семейный архив. К., 1902. Т. 1. С. 76. № XLI.

⁷³ НБУВ ІР. Ф. 2, спр. 18616–18621, арк. 3–6.

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 1694, арк. 1–1 зв.

⁷⁵ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. С. 352.

у козацької старшини відсутність шуб компенсувалася наявністю кількох кунтушів, при виготовленні яких використовували хутро). Слід пам'ятати і про суб'єктивний фактор — уподобання та можливості власника. Якщо ж проводити паралелі з іншими київськими настоятелями, то слід відзначити схожість гардеробів за репертуаром. Натомість, більше для ілюстрації статусу ректора дасть «якісне» порівняння його костюму з гардеробами представників інших соціальних верств. Увесь верхній одяг Ляскоронського та значна частина Панкратієва виготовлені з шовкових тканин чи хутра. І одяг із хутра, і вбрання з шовку на той час складали гардероби заможних верств українського соціуму — козацької старшини та багатих міщан⁷⁶. Шовкові тканини взагалі аж до XVIII ст. були в Україні привозним крамом⁷⁷ (а, отже, недешевим).

Як бачимо, якісне порівняння дозволяє стверджувати, що ректор був «своїм» серед представників упривілейованих станів тогочасного соціуму. Окрім того, костюми Сильвестра та Никодима маркують їхнє високе місце в монастирській ієрархії у порівнянні з «нечиновною» братією. Для порівняння, кирилівський ієромонах Герман Зубрицький мав при собі з верхнього одягу, коли був затриманий як утікач з обителі, чорний кафтан, підбитий полотном, та сіре, покрите мухаяром, хутро. Окрім цього, у реєстрі його власних речей згадується з одягу ще клобук⁷⁸. На собі Герман мав лише рясу. Слід пам'ятати, що ректорський/архімандричий гардероб — до певної міри, «вершина» професорського набору одягу. Проте можна припустити, що гардероб викладачів, хоч і різнився від архімандричого меншим розмаїттям та кількістю предметів, однак в загальних рисах був до нього подібним, тим паче, що викладачі, як і ректор, належали до церковної еліти Київської митрополії, а зрідка могилянськими навчителями були навіть настоятелі київських монастирів. Так, з 1774 р. ігумен Петро-Павлівської обителі Рувим Петулинський провадив курс гебрайської мови. У 1784 р. префектом та викладачем богослов'я був ігумен того ж монастиря Іоан, а наступного року теологію читав видубицький ігумен Дмитро Устимович⁷⁹.

Насамкінець зазначу, що придбання одягу було особистою справою професорів. Як зазначалося в одному документі 1759 р., власні гардероби навчителі справляли за кошти архієрейської консоліяції (на 1759 р. для наймолодших за статусом викладачів — до 12,5 рублів на рік), із «приносимой консоліяции паничевской», із «калефакторства»⁸⁰ (зі всіх

⁷⁶ Калашиникова Н.М. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. С. 113–114.

⁷⁷ Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах... С. 55.

⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 135, спр. 75, арк. 11.

⁷⁹ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. К., 2007. С. 189.

⁸⁰ Про природу цих коштів можна лише здогадуватися.

«шкіл» за півроку йшло на префекта, а за другу половину — на решту викладачів з їх «шкіл», що складало на кожного до 10–15 рублів за раз), а також від братського поділу (розділ зібраних монастирем коштів поміж насельниками)⁸¹. Київський преосвященний Рафаїл спеціально жалував префекта та професорів грошима на одяг, а також обдаровував «платтем» раз чи двічі на рік, особливо тим, що залишалося «по измерших начальниках». За його наступника митрополита Тимофія «на одѣяние учителям жалована была вся консольция казнодѣйская и экземенаторская, которая числом в год каждому порознь учителю до 60 р. считалась»⁸². Якщо вірити цій інформачії, то можна ствердити, що вказаної суми було достатньо для цілком пристойного забезпечення викладачів вбранням, тим паче, що найдорожчий верхній одяг не потребував щорічної заміни. Так, за оцінкою майна Ляскоронського, його ряс, щоправда «ношені» і «гораздо ношені», вартували від 4,6 до 15 рублів, а «гораздо ношений кафтан» — 4 рублі⁸³. У другій половині 1740-х рр. чоботи коштували 20–50 копійок (найдорожчими були «німецькі»), штани «портні» — 8–9, а «суконніє» — 18, сорочка — 12, аршин полотна — 2–3 копійки, крашенини (набивної тканини) — 10 копійок⁸⁴.

Помешкання та келейні речі

Вже згаданий уважний Хегельмаєр залишив також враження від професорського помешкання:

«Мешкають вони у дерев'яному будинку, розташованому серед чудового саду, у якому залюбки прогулюються. Кожен має свою власну кімнату чи келію, які прикрашені килимами і чудовими картинами. При цьому вони завжди мають запас цукерок, угорського вина і горілки, так що у них добре можна було б жити, якби не жахливий сморід від часнику, який вони вживають у великій кількості і яким пропахнуті не тільки кімнати, а й все довкола. Наскільки я знаю, помірне вживання цієї рослини не шкодить, а навпаки є корисним. Все ж необхідно визнати, що цей запах для мене, як і для всіх інших іноземців, завжди нестерпний»⁸⁵.

Далі детальніше зупинюся і на приміщеннях, в яких жили могилянські наставники, і на їх обстановці.

⁸¹ АиД. Т. II. С. 305–307. № ХСVI.

⁸² Там само. С. 299. № ХСVI.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 51–51 зв.

⁸⁴ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 2, арк. 1–5 зв., 6 зв., 7 зв.–9 зв., 10 зв., 11 зв.–12, 13 зв.–16, 19 зв.–20, 21–21 зв., 22 зв., 23 зв., 25 зв., 27 зв.–28, 30, 35 зв., 39 зв.–40 зв.; спр. 5, арк. 19, 26, 27 зв.–28, 29, 32, 34, 35 зв., 37–38, 39.

⁸⁵ Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві. С. 97.

Житло

Керівник Київської академії (він же братський архімандрит) мав на території монастиря «началнически» келії. Аж до 1780 р., коли Богоявленська обитель зазнала втрат від пожежі, вони були дерев'яними. Знищене вогнем помешкання настоятеля відбудували на тому самому місці, але вже з каменю⁸⁶. Невідомо, в якому стані приміщення перебували за ректорства Сильвестра Ляскоронського, однак через десятиліття після його смерті інший «началник» Академії та Братського монастиря, Самуїл Миславський, повідомляв Київського митрополита про їх «обветшалость» та потребу «не токьмо починки, но и совсемъ уже вьновь постройки»⁸⁷.

Напевно знаємо, що архімандрит Сильвестр займав три келії, однак, як показує інформація за зиму 1750–1751 рр., мешкав лише в одній. На той час у другій сторож вибив кахлі, що перешкоджало опаленню приміщення, а в третій взагалі не топилося⁸⁸. Для порівняння, настоятель Пустинно-Миколаївського монастиря, ієрархічно першої з київських не-ставропігійних архімандрій, від 1762 р. займав двоповерхові покої (знизу кам'яні, а зверху — дерев'яні), при яких була своя церква⁸⁹. Кілька приміщень мали видубицькі ігумени. На 1776 р. один із них, Мелхіседек, навіть не проживав в обителі постійно, адже одночасно був катедральним настоятелем, але на час його «приезду» відводилося 3 «чулани»⁹⁰. Приблизно в той самий час у монастирі зафіксовано також дві ігуменські келії «о 12 покоях»⁹¹. Зрозуміло, що «пастирі іночого стада» мали упривілейоване «житлове» становище порівняно з рештою братії. «Рядові» ченці мешкали, як правило, в одному «чулані» (кожна келія могла складатися з одного приміщення, призначеного для проживання однієї особи, чи кількох комірчин, часто двох, в кожній з яких мешкав один чернець). «Чиновна» братія займала більшу площу. На 1776 р. у Видубицькій обителі по келії, кожна з двома «чуланами», мали духівник і еклезіарх⁹². Помешкання економа Ісаї складалося з келії, сіней, «чулану» (при чому, і в сінях, і в чулані було по ліжку), ще однієї комірчини та

⁸⁶ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 240. № 152. Кам'яне ректорське помешкання достатньо добре описане, втім, обмежуючи свій нарис 1780-ми рр., не зачіпатиму нового житла керівника Академії.

⁸⁷ Там само. С. 185. № 119.

⁸⁸ Там само. С. 138. № 85.

⁸⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / Упоряд. Г.В. Болотова та ін. К., 1989. С. 35.

⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 622, арк. 1–2 зв.

⁹¹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. С. 36.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 622, арк. 1–2 зв.

горища⁹³. Якщо проводити аналогії з помешканнями мирян, то слід зазначити, що проживання у кількох покоях або світлицях було у XVIII ст. ознакою заможної частини городян⁹⁴.

У кожній з келій Сильвестра Ляскоронського знаходилася груба або піч, прикрашена кахлями. Відомо, що в деяких обителях на Чернігівщині використовувалася система опалення в комбінації камін і груба⁹⁵. Проте у київських монастирях у житлових приміщеннях будувалися саме опалювальні печі з кахлями, як-от зеленими чи різнобарвними калузькими, на які вказує опис келій Києво-Печерської лаври 1788 р.⁹⁶.

Біля та за новозбудованим 1780 р. ректорським кам'яним помешканням знаходилася господарська частина та «садъ разного рода деревъ», «частью давній, а частью въновь засаженный» (на 1786 р.)⁹⁷. Тож немає підстав сумніватися, що й за старими келіями існувала «релаксаційна» зона для академічного «началника» — типова для облаштування життєпростору київських «чиновних» ченців.

Лаконічний опис Братського монастиря 1781 р. лише інформує, що на його території, на тій частині, де локалізувалися житлові і господарські будівлі та трапезна, були «келіи префектовскіє деревяныя на каменномъ фундаментѣ, требующіе перестройки. За оными келіями полата деревяная для содержания разныхъ харчевыхъ припасов, ветхая», а також збоку від них — «келій учительскихъ деревяныхъ на каменномъ фундаментѣ подъ одною кришкою четырьѣ». Наразі зверну увагу, що при всіх учительських помешканнях «имѣются съ затылку задворки, а отъ стороны мнстры предъ окошками огородки неболшіе»⁹⁸. Далі ще згадаю ці городи.

Набагато детальніший опис монастирських будівель 1786 р. із зазначенням матеріалів, кількості вікон, внутрішнього оформлення тощо не виділяє окремо префектівських та решти професорських помешкань, проте згадує про 2 «связі» («ізби» під одним дахом), що мали кам'яний фундамент, як і ректорські. Ця вказівка та часткова інформація про їх місцезнаходження дає змогу краще уявити професорські «хорони».

Будівля («ізби»), в якій мешкав префект, мала два поверхи. На першому були сіни з двома дверима та двома вікнами, шістьма кімнатами та двома «присінками». Для опалення цих приміщень і, вочевидь, приготу-

⁹³ Там само. Спр. 466, арк. 34–34 зв.

⁹⁴ *Пляшко Л.А.* Подорож до міста XVIII століття. К., 1980. С. 109.

⁹⁵ Там само. С. 115.

⁹⁶ *Балакін С.* Деякі підсумки охоронних археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника у 2001 році // Нові підсумки досліджень пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. К., 2002. Вип. 11. С. 97–98.

⁹⁷ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 269. № 160.

⁹⁸ Там само. С. 239–240. № 152.

вання їжі, слугувало «пѣчей простихъ борщевыхъ двѣ зъ затворками желѣзными, а третья простыхъ зеленыхъ зразцовъ». Усередині «ізби» були оббиті голубими, зеленими та жовтими шпалерами. Сполучали приміщення дев'ять пофарбованих дверей «простой работы», а також «двое въпольстеклянихъ столярной работы съ замками желѣзными, въ которыхъ въокругъ карнизы, и вънизу панелѣ разными красками раскрашенные». Підлога у помешканні була дерев'яною, а 12 «растворчастыхъ» вікон мали дерев'яні «затвори». Навпроти «ізб» розміщувалася значно скромніша за оформленням (власне, лише з побіленими крейдою стінами та стелею) «служителская съ комнатою» (про прислугу згадаю далі) з піччю із зелених кахлів та трьома вікнами. Задоволенню префектових фізичних потреб та виокремленню його з-посеред рядових ченців слугувала «придѣльная къ сей избѣ поварня, въ которой малая изба, и въ ней пѣчь простая варистая, равно и вся изба выбѣленная». Особі його статусу, як і ректору, їсти готували окремо. На другому поверсі житла розташовувалися повністю оббиті всередині шальовками «горниці» із 25-ма «окошками». Вочевидь, саме для префектового вжитку призначався споруджений «въ задворку онихъ избъ погребъ деревянный неболшій покрытъ дранью»⁹⁹ (різновид гонту). Невідомо, чи вся будівля слугувала «дахом на головою» виключно для префекта. Ймовірно, що в ній були інші, «технічні», приміщення. Принаймні відомо, що на 1784 р. «при префектовской же келии еще и писарь содержится»¹⁰⁰.

Професорські помешкання локалізувалися у двоповерховому дерев'яному будинку на кам'яному фундаменті, покритому «дранью». Всередині будівля поділялася на «ізби», а ті, своєю чергою, на менші приміщення. Так, у першій, «прихожой», «ізбі», що складалася з трьох «чуланів», стояла «пѣчь простыхъ зеленыхъ зразцовъ въ два атажа». Всередині стіни цієї частини будинку, крім однієї вибіленої крейдою комірчини, були «оббыты по голубомъ полю оббоями, сукномъ набыватыми». Освітлювалося приміщення 5-ма вікнами, а його частини сполучалися між собою та з сіньми 8-ма дверима «простой работы», причому лише четверо з них були пофарбованими, а троє містили внутрішні залізні замки. Ще одні двері були скляні.

Друга «ізба» нагадувала першу, щоправда, у ній «стѣны оббыты оббоями по бѣломъ полѣ разноквѣтными» (крім так само побіленого одного «чулану»), четверо «окошок» були «растворчастими», «а пятое подъемное», 8 дерев'яних дверей не просто пофарбували, а розмалювали «раз-

⁹⁹ Там само. С. 270. № 160.

¹⁰⁰ АйД. Т. V. Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.). К., 1908. С. 55. № V.

ними штучками», дев'яті двері значилися «вполстеклянными», а четверо зачинялися на внутрішні залізні замки. Третя «ізва» відрізнялася від першої тим, що всі її «стѣны оббыты обоями по красномъ полѣ чернопестрими», на всіх семи дверях «простой работы» із залізними замками було «изображенно разныя штучки». Четверте приміщення, оббите повністю «обоями разноцвѣтными», на відміну від першого, мало шестеро вікон, два з яких повністю розчинялися, а одне лише піднімалося, та семеро дверей «простой работы» із залізними замками, «съ нихъ чѣтири покрашенны бѣлиломъ».

На верхньому поверсі професорського дому розташовувалися «горници лѣтныє, на чѣтыры чуланы роздѣланныє шаліовками, изъвнѣ и внутрь по столбамъ оббытыє, потолокъ тожъ подбытъ». Вони освітлювалися 28-ма «окошками». Всі викладацькі приміщення мали дерев'яну підлогу. За будинком ріс «садъ небольшой, раздѣленъ къ каждой изъбѣ заборомъ», в якому знаходилися три «ізби» з маленькими «поварнями», не виключено — спеціально для приготування їжі викладачам¹⁰¹.

Невідомо, як ділилися «чулани» всередині чотирьох «ізб» поміж викладачами, яких, якщо не брати до уваги ректора (професора теології) та префекта (навчителя філософії), було щонайменше шестеро. Достеменно можна лише твердити, що рівності між ними не було, тож професори вищих «шкіл» мали займати більшу кількість кімнат. Разом із тим, у порівнянні з помешканнями інших братських ченців (не кажучи вже про бурсаків), усі вчителі, від найнижчого до найвищого, мали значно кращі та комфортніші умови проживання. Звісна річ, описи професорських приміщень фіксують їх стан на певний момент, а дерев'яне житло (особливо дах) потребувало регулярного ремонту. Ремарації здійснювалися коштом Братського монастиря¹⁰². Тим не менше, 1789 р. ректор Академії доносив митрополиту, що «учительскія кельи деревянныя по давности своего строения совсѣмъ обветшали, и по времени жить въ нихъ невозможно будетъ», і що слід збудувати «для учителей на перьвой случай, хотя неболшія каменныя кельи». Він пропонував уже тоді по зимовому шляху доставити цеглу та почати шукати підрядчиків. Владика схвалив цю ініціативу¹⁰³.

Опалення професорських приміщень також забезпечувала Братська обитель, виділяючи «доволни» дрова і на обігрів, і на приготування їжі¹⁰⁴. «Плити» для опалення між викладачами ділилися порівну, принаймні на

¹⁰¹ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 271–272. № 160.

¹⁰² АиД. Т. II. С. 292, 304. № XCVI.

¹⁰³ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 221п, т. III, арк. 439–439 зв.

¹⁰⁴ АиД. Т. II. С. 292, 304. № XCVI.

1743 р. — тоді одна особа отримувала на рік 50 колод¹⁰⁵. Без знання об'єму топлива у кубічних метрах, точних розмірів приміщень та інших параметрів житла неможливо сказати, чи не мерзли навчителі взимку. Наразі зверну увагу на те, що печей для опалення було менше, ніж викладачів, тож, мабуть, практикувалася «складчина» дровами, а також варто зважати на запевнення монастиря про «довольність» палива.

Оформлення внутрішнього простору та умеблювання

Уявлення про ректорське келейне оточення можна скласти, вкотре заглянувши до реєстрів майна Сильвестра та Никодима, а от матеріальний світ решти професорів доводиться лише припускати, виходячи із тогочасних чернечих практик. Щоправда, реєстр речей Ляскоронського, що залишився після його смерті, дає можливість реконструювати побут у Видубицькому монастирі. Беручи до уваги фізичний стан частини рухомості (її зношеність), гірше, порівняно з попереднім, матеріально-грошове забезпечення, припускаю, що за настоятельства у Братській обителі ректора оточували ті самі келейні речі.

Звісно, важко уявити монаше помешкання без ікон. Виконувати приватне молитовне правило Сильвестру допомагали, мабуть, два чверткові образки на блятиках* — Спасителя та Богоматері. У Никодима серед речей згадано лише «портрет Дмитрия Чудотворца на зеркалѣ». Така «убогість» зображень святих найшвидше свідчить не про їх брак у житлі, а про відсутність у приватній власності. Натомість, у келіях могли бути монастирські ікони. Якщо ж вести мову загалом про «художнє» оформлення чернечих помешкань, то варто звернути увагу, що доволі звичним явищем у XVIII ст. стало не лише природне для келій поміщення зображень святих ликів (Христа, Богородиці, Дмитрія (Ростовського) після його канонізації тощо)¹⁰⁶, навіть паперових¹⁰⁷, а й прикрашання їх іншими «штучками». До них належали: портрети монарха та членів імператорської сім'ї (як-от Петра I, Катерини, Павла Петровича), зображення чинних чи колишніх київських преосвященних (приміром, Арсенія (Могилянського)), навіть академічні тези¹⁰⁸. Так, у помешканні золотоверхо-

¹⁰⁵ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 54. № 24.

* *блятик* — металева пластинка чи дерев'яна дошка для малювання олійними фарбами.

¹⁰⁶ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 169, спр. 21, арк. 40.

¹⁰⁷ Приміром, в одного видубицького ієромонаха було «образковъ разних нѣмецких и простих бумажных десяти» (1760 р.). Див.: ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 1.

¹⁰⁸ Див., наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21, арк. 43; ф. 130, оп. 2, спр. 538, арк. 10.

михайлівського економа Веніаміна були 12 образів та «персона малюваная ея імператорского влчства» (1735 р.)¹⁰⁹, а Миколай Цвіт мав «нєрукотворенной Христа Спасителя образъ в сребреннѣй шатѣ под золотомъ неболшой в рямахъ деревяныхъ лакомъ китайскимъ нєведень» та «картинъ замшевихъ печатныхъ с китайскімы персонами двѣ»¹¹⁰.

В описі професорських приміщень уже згадувалися шпалери — типовий для того часу елемент оформлення келій¹¹¹. Залежно від достатку, «обои» мали різну якість і навіть могли спеціально замовлятися у столиці імперії, як це робив київський митрополит¹¹². Не помилився Хегельмаєр, згадуючи у професорів килими. У Ляскоронського на одній стіні келії, ймовірно, над ліжком, висів старий килим, другим воно накривалося¹¹³. Різнобарвний «ковер» мав Никодим. Слід зазначити, що у XVIII ст. килимарство в Гетьманщині набуло великого поширення, а килими виготовляли не лише на новозаснованих фабриках (наприклад, у Батурині, с. Черняхівці), ремісниками, а й ченцями в монастирях. Їх побутове застосування було різноманітним. Окрім двох згаданих у Сильвестра способів використання, килимами накривали ослони, столи, скрині, підлогу, сани, труни тощо¹¹⁴. Краще описані келії чиновних ченців інших київських монастирів XVIII ст. вказують на наявність «коврів» на стінах, на підлозі та на умеблюванні. Килимки взагалі стали невід'ємним елементом чернечого побуту — їх навіть брали з собою у поїздки поза монастирські мури. Окрім того, чорноризці інколи володіли достатньо вишуканими «коврами», як-от щойно згаданий економ Веніамин, який мав «коберець персидскій добрій»¹¹⁵.

Зі зрозумілих причин реєстри майна Сильвестра та Никодима не фіксують меблів — вони не були ректорською власністю. З інших джерел відомо, що у Братському монастирі в помешканні Ляскоронського був стіл (документ принагідно повідомляє про читання за ним книги)¹¹⁶ та ліжко («ложко»)¹¹⁷. Останнє закривалося квітчастим полотняним пологом, що кріпився на спеціальному залізному «інструменті». На ліжку

¹⁰⁹ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4–4 зв.

¹¹⁰ Там само. Ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 13–18.

¹¹¹ Наприклад, у ненайубогішого видубицького ієромонаха Мефодія на 1762 р. помешкання мало «шпалєровъ полотнянихъ сукномъ набиванихъ три» (Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 7 зв.)

¹¹² НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 518, арк. 413 зв.–414.

¹¹³ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 3 зв.

¹¹⁴ *Запаско Я.П.* Килимарство // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969. С. 24–25.

¹¹⁵ ЦДАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4.

¹¹⁶ НБУВ ІР. Ф. 301, спр. 221 П, арк. 342.

¹¹⁷ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 136. № 84.

лежав обтягнутий зеленим сукном матрац, подушка «шкурятяна» та шість менших подушечок. Архіандрит також мав дві перини, дві простині та дві «вибойчані» ковдри (одна стара, інша — «крайне обветшалая»). Цілком можливо, що для накривання використовувалася ведмежа шкіра. Характер її опису в реєстрі («медвидь») не дає змоги чітко визначити функціональне призначення. Вірогідно, вона могла також лежати на підлозі у келії. Про уживання іншого хутра — двох невичинених «лисиц» — теж залишається лише здогадуватися. Ймовірно, це були неоформлені у виріб заготовки. Ректору Никодиму комфортний сон забезпечували пуховик, вибійчата ковдра, дві подушки з білими наволочками. Він також мав ще три білі наволочки, три старі лисячі та одне куниче хутра (останні, як зазначалося, могли не лише бути засобом накопичення багатства чи заготовкою для одягу, а й, теоретично, постільною приналежністю). По смерті кирилівського настоятеля Мелхіседека, колишнього могилянського префекта, залишилося два матраци, дві подушки та дві наволочки¹¹⁸.

Зазначу, що у XVIII ст. ліжка зі спеціальними завісами-пологами були типовими меблями для «чиновних» ченців. Наприклад, видубицький ігумен Яків Воронковський спав на залізному «ложку» «тулской работы, до него ключъ или балдахинъ»¹¹⁹. Загалом, київська чернеча верхівка мала достатньо комфортні приватні засоби для забезпечення нічного відпочинку, тож реєстри фіксують на ліжках із пологами не просто подушки, ковдри, перини *etc.*, а й китайські шовкові подушечки¹²⁰, різнокольорові простині, зокрема червоні¹²¹ (часто — матеріальне свідчення знаменитого розпорошення могилянців на різні послушання по імперії та за її межами).

Опис професорських келій 1786 р. принагідно згадує у першій «ізбі» — 2 столи «простой работы», у другій — «столь», у четвертій — «столь болшой столярской работы»¹²². Важко встановити їхнє функціональне призначення. Однак, зважаючи на надзвичайно поширені елементи чернечого побуту — найрізноманітніші скатертини та серветки, можемо припустити, що вони служили елементом «художнього» оформлення згаданих меблів. Так, ректор Сильвестр мав чотири скатертини (з них одна «шльонська», одна «московська», одна «проста») та дев'ять «салфет» (шість «шльонських», дві «московських», одну квітчасту гарусну), архіандрит Никодим — одну «салфету», у золотоверхо-михайлівського економа Веніамин лежали «на столѣ в келіи полотно маліованее и

¹¹⁸ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. С. 203.

¹¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 2, спр. 538, арк. 8 зв.

¹²⁰ Див., наприклад: НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 245, арк. 3.

¹²¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 13 зв.–14.

¹²² Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 271–272. № 160.

скатертъ»¹²³. Київські ченці також послуговувалися настільними клейонками («клеюнка настольна») ¹²⁴.

З певною долею умовності до «меблів», що використовувалися, наприклад, для вішання рушників, можна віднести жердину з гайками («шестка з шрубками цинованими»), зафіксовану у Ляскоронського. Інший традиційний елемент житла XVIII ст. — скрині. Ректори та загалом чернецтво XVIII ст. теж їх активно використовували. Так, Сильвестр мав одну більшу скриню для зберігання книг та меншу, що зафіксована в описі його майна порожньою. У Никодима був «сундук зеленой неболшой». Скрині, особливо легкі шкіряні, а також різноманітні подорожні торби — «бавули» (вони фіксуються і в Ляскоронського, і в Орловського¹²⁵), «сундуки» «шкурятяні», «сакви ремѣнніе»¹²⁶ тощо — слугують чудовою побутовою ілюстрацією добре відомої мобільності тогочасного вченого чернецтва.

Професорське та загалом монаше житло в темний час доби освітлювалося не лише свічками у підсвічниках («подсвечник жолтой мѣди с щипцами» мав ректор Никодим), а й спеціальними ліхтарями, в які, найвірогідніше, вставляли свічки. У Ляскоронського було чотири ліхтарі з мосенжу, а у видубицького ієромонаха Мелетія на 1762 р. згадуються два ліхтарики із жовтої міді¹²⁷. Свічки виділялися професорам Братським монастирем. За інформацією 1759 р., префект щорічно отримував 500 штук, викладач риторики — 300, а решта навчителів «по давньому установленію» від 300 (для викладача філософії, якщо він, слід гадати, не виконував префектівських обов'язків) до 150 свічок (для наставника найнижчого класу)¹²⁸.

Зрештою, серед майна Ляскоронського згадано дві зелені тафіві «запони», що могли слугувати шторами на вікна у помешканні.

Краще уявити житло тогочасного «чиновного» монаха допоможе інформація з-поза меж Братської обителі та Академії. Так, на початку 1780-х рр. Кирилівський монастир закупив ясенини, «клеїонки», гвоздков, «хрящу и ремешковъ», «минѣй» (для фарбування), шерсті та гвіздочків (для спеціальних подушечок), аби виготовити стіл та 12 стільців до

¹²³ ЦДІАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4–4 зв.

¹²⁴ Див., наприклад: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 16.

¹²⁵ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. С. 203–204.

¹²⁶ ЦДІАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4–4 зв.

¹²⁷ Металеві ліхтарі, переважно мосенжні чи мідні, були типовим елементом побутового оточення не лише чернечої еліти, а й загалом заможнішої братії (див., наприклад: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 15).

¹²⁸ Аид. Т. II. С. 303–305. № XCVI.

настоятельських покоїв¹²⁹. Помешкання ігумена найменшого та найбіднішого у Києві Петро-Павлівського монастиря Петра (†1768) складалося з кількох приміщень. Окрім приватної рухомості, у них розміщувалися монастирські меблі та речі. Серед них: «стѣнные часы спорченныє», «шкафовъ три, столовъ три, стульевъ 11, канапе новое желтое мишинною кожею обитоє», ікони, «двѣ картины бумажныя неболшіє». Стіл накривали білою скатертиною. У келії та двох чуланах на стінах були «обои бумажныє», 6 килимів і «ковровъ два», «при троихъ окошкахъ завѣски штамету зеленого», «бляшка желтая при подсвѣчникѣ при стѣнѣ». Освітлювали покої два ліхтарі з жовтої міді. До послуг Петра призначався «літник», у якому, окрім традиційного «коверу» і «килима», знаходилися стіл, 9 ікон та три «портрети»: Єлизавети Петрівни «на гипсѣ», Тимофія (Щербацького), «а третій — конклюдіи, приписанной бѣлгородскому архієписку Іоасафу». Настоятель мав свою «площу» також у льоху та льоднику для ігуменських харчових припасів. На використання з-посеред решти приміщень келії як гостьової кімнати недвозначно вказує не лише кількість стільців, а й факт зберігання у ній монастирських блюд, тарілок, 29-ти срібних чарок, «ножовъ десять паръ» тощо, явно зайвих для використання однією особою¹³⁰.

В архімандрита Іларіона, що доживав віку «на покої» у Видубицькій обителі (†1766 р.), келію прикрашала «конклюдія теологій на бумаги съ простими рамамы». На стінах у келії та на одній у чулані були «шпалери папѣрніє». Для сидіння використовувалися шість «стулцовъ» з подушками, «криселце» та покрита прибитим килимом лавка¹³¹. У другій половині XVIII ст. у побутовому оточенні ченців частіше фіксуються різного розміру та призначення шафи, як-от у видубицького ієромонаха Йосифа, який на 1770 р. мав «шкафикъ при стѣнѣ под замкомъ внутрнимъ» головню для зберігання столового посуду¹³². Зазначу, що на той час фіксується також використання шаф доволі бідним світським населенням. Наприклад, по смерті підданого Видубицького монастиря, звіринецького жителя Остапа Конвісара, залишився убогий спадок, зокрема, й «шафа болшая столярной работы»¹³³.

Порівняння побуту ректорів Сильвестра та Никодима з матеріальним забезпеченням «сильних світу» мирян засвідчує загалом невелику кількість речей, що їх оточувала. Проте якість предметів (наприклад, запон із шовкової тканини, серветок, шитої золотом і сріблом «звізди» із заклад-

¹²⁹ ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 27 а, арк. 41, 43 зв.—44.

¹³⁰ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1832, арк. 2, 19—19 зв.

¹³¹ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 31—31 зв.

¹³² Там само. Арк. 49.

¹³³ Там само. Арк. 61 зв.—62.

ками до книги у Ляскоронського тощо) однозначно маркує належність професорів до привілейованої соціальної групи.

Книги та «професійні» речі

Спроба реконструкції приватних бібліотек професорів, аналіз кола їхніх читацьких зацікавлень у межах цього нарису було б занадто амбітним завданням. Для цього підійде формат щонайменше окремої статті, тим паче, що описів книгозбірень викладачів збереглося значно більше, ніж фіксації решти майна, а окремі колекції вражають своїм складом та розмірами. Так, по смерті колишнього світського наставника риторики Івана Самойловича (†1783 р.) залишилося 1147 найменувань книг (томів ще більше), причому понад 850 — іншомовні¹³⁴. Загалом же у бібліотеках київських ченців траплялися доволі цікаві і аж ніяк не духовного змісту тексти, скажімо, у видубицького монаха Ореста серед речей у 1775 р. значилася «Книга разговоръ Великоросіѣ съ Малоросією»¹³⁵. Наразі лише коротко зупинюся на одному аспекті — послуговуванні ченцями (а відтак, потенційно, й могилянськими «академіками») відносно «легкою» продукцією, що не стосувалася високих філософських, богословських та загалом церковних матерій, а слугувала порадиниками, довідниками тощо у повсякденному житті та навіть не конче зберігалися при власнику постійно.

Серед книг, якими, дуже вірогідно, могли користуватися професори, слід згадати різноманітні календарі. Ще 1735 р. Синод заборонив їх друкувати Печерській лаврі. Окремі дослідники вбачають у цьому «русифікаторський слід», хоча, не виключено, що, як вважав Соболевський, тут простежується намагання Феофана (Прокоповича) допекти землякам та ліквідувати прибуткову статтю монастиря. У забороні йшлося про те, що місяцеслови «Киево-Печерская обитель, переводя (как известно) с польских календарешков, издает типом на российском диалекте, с прогностики или примечаниями о полезных и неполезных ко всякому начинанию и деланию днях, и о прочем, чрез червленые и черные аспекты изображаемые». Попри уміщення корисних астрономічних та математичних даних, вони разом з тим пропонують різні «ложні» «бреднишки», «не точно никаковыя веры недостойна, но и весьма безбожна и богопротивна». Тож Лавра уподібнюється «острологишкам» і «не столько себе прибытка дурнаго, сколько весьма безславия получает»¹³⁶.

¹³⁴ АиД. Т. V. С. 5-46. № III.

¹³⁵ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 23 зв.

¹³⁶ Там само. Ф. 128, оп. 1 друк., спр. 2, арк. 33-34; ОДД. СПб., 1907. Т. XV (1735 г.). Стб. 490-492. № 350; Соболевский А. Конец киевских календарей // ЧИОНЛ. 1907. Кн. 19. Вып. III. Отд. V. С. 9.

Попри переслідування печерської перекладної продукції, «таковыя бредни», виготовлені, щоправда, поза межами України, стали звичними у Києві, а дарування свіжих календарів (великих і малих, «ординарних», «придворних», історичних та географічних тощо), долучених до привітань із Новим роком¹³⁷, перетворилося на своєрідний жест ввічливості. Серед презентів були не лише російські друки: з-за кордону колишні могилянські вихованці слали до міста польські екземпляри, з яких раніше нібито Лавра друкувала свої варіанти¹³⁸. Окремі монастирі також самостійно купували подібну продукцію, як-от 9 січня 1748 р. Києво-Кирилівська обитель, у чий витратній книзі окремо виділені кошти, за які «закуплені калиендар полскіи»¹³⁹.

У приватних чернечих книгозбірнях XVIII ст. фіксується й інша практично-ужиткова продукція. Видубицький ігумен Яків Воронковський (†1774 р.), приміром, мав чверткову «книжицу» «Наставленіє о разведеніи земляныхъ яблокъ», а в описі його бібліотеки згадано «разніє замѣтки экономическіє и медицинскіє»¹⁴⁰. Ченцям була відома також різноманітна лікувальна література. Так, у приватній бібліотеці Воронковського були і звичні травники, і нещодавно опубліковані медичні твори: «Лѣчебникъ рукописный въ бумагу оправній», чверткова «Книжка рукописная разныхъ медическихъ сочиненій», «Наставленія и правила врачебныя для деревенскихъ жителей, служащія къ умноженію недовольнаго числа людей въ Россіи» (настанови належали засновнику медичного факультету Московського університету доктору медицини Йоганну Керштенсу). Були й книжки, позичені у бібліотеці Софійського монастиря, серед яких — «Книга полска печатанна называемая травникъ лѣчебной въ лист»¹⁴¹. У Київському Пустинно-Миколаївському монастирі не лише знали традиційні рецепти приготування ліків, а, схоже, навіть продукували їх на продаж¹⁴². Конкретні екземпляри збережених донині «лічебників» також містять вказівки на перебування у власності духовенства. Зрештою, серед келейних речей, що у XVIII ст. характеризували в окремих випадках чернечий побут, були аптечки. Зокрема, посмертний опис рухомості золотоверхо-михайлівського архімандрита Іоанікія зафіксував «аптечокъ

¹³⁷ Див., наприклад: НБУВ ІР. 444/605 с, арк. 498–498 а, 525.

¹³⁸ Приміром, 1767 р. слуцький архімандрит Павло передав до Києва владіці варшавський календарик (Там само. Арк. 257).

¹³⁹ ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 5, арк. 36 зв.

¹⁴⁰ Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21, арк. 18, 38 зв.

¹⁴¹ Там само. Арк. 25 зв., 27, 32.

¹⁴² На останній висновок нашої роботи додавати до посудини з одним універсальним бальзамом від цілого букету хвороб опис його чудодійної сили, спосіб вживання, а також вказувати ціну (Там само. Ф. 131, оп. 33, спр. 4, арк. 1–4 зв.).

двѣ, въ которыхъ и лѣкарствъ въ нѣкоторихъ флашечкахъ помалу імѣется»¹⁴³. Не виключено, що викладацька «професія» впливала на погіршення зору. Якщо такі випадки мали місце, то є всі підстави стверджувати про використання професорами окулярів, які носили за потреби тогочасні ченці¹⁴⁴.

Щодо «професійних» речей, себто, найвірогідніше, пов'язаних із викладацькою діяльністю, то тут можна назвати, крім необхідної літератури, наступні предмети, зафіксовані у ректора Никодима: компас, два циркулі та «ножик перочной». Без сумніву, професори також мали писарське приладдя. У чернечому побуті XVIII ст. навіть використовувалася окрема група «ларчиків» для спеціального зберігання письмових «знарядь праці». Так, серед речей золотоверхо-михайлівського економа Веніаміна були «каламаръ и пѣсочница цѣнова в пудлѣ цѣновомъ» (1735 р.)¹⁴⁵. Кирилівський архімандрит Кирило (†1783 р.) мав «ларчикъ[...], мраморомъ же наведенъ, в немъ чернилница фрусталная одна, а другая стеклянная, цвѣтом наведенная, песочницъ фрусталныхъ шлюфованныхъ двѣ, да ножнички єдны»¹⁴⁶, а видубицький ігумен Сиф використовував дерев'яний «ларчик» із внутрішнім замочком для олов'яних каламаря і пісочниці¹⁴⁷. Однак наймодерніше для того часу та найбюрократичніше виглядав побут Якова Воронковського, який мав не лише «сундучокъ съ дерева кислицѣ на каламаръ и пѣсочницу», а й «кабинетъ съ дерева шелковицѣ съ четирма ящиками и съ нутрянными замками одинъ»¹⁴⁸.

Разом із тим, слід звернути увагу, що не лише викладачі у XVIII ст. мали у своєму користуванні усілякі «цікавинки». Тут навіть важко з певністю твердити, чи не йшлося про своєрідну моду на захоплення «прогресивними новинками». Так, у посилці случького архімандрита Павла київському митрополиту 1767 р., зокрема, були: «люстро преспективное» з друкованими картинками, «стекло запалющее большое», «штучка стекляная называемая multiplicativum», мала готувальня, «зрителная трубка»¹⁴⁹.

¹⁴³ Там само. Ф. 127, оп. 148, спр. 56, арк. 7 зв.

¹⁴⁴ Наприклад, «очки одни» зафіксовані серед речей видубицького ієромонаха Йосифа (1774 р.) (Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 7 зв.).

¹⁴⁵ Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 3 зв.

¹⁴⁶ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 246. № 153.

¹⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а, арк. 15.

¹⁴⁸ Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21, арк. 43.

¹⁴⁹ НУБВ ІР. 444/605 с, арк. 257–258.

Прислуга

Важливо підкреслити одну річ: київські професори, як і загалом «чиновні ченці», не мусили доглядати своє житло, прати одяг абощо. Фізичну і «технічну» працю виконувала світська прислуга. Настоятелі могли дозволити собі кількох служників, деякі з них навіть утримувалися коштом обителів, решта іноків винаймали «келейників» самостійно. Для прикладу, за побутом видубицького ігумена Гавриїла Леопольського в 1746 р. доглядало троє мирян¹⁵⁰. Київський митрополит, чия світська обслуга була достатньо чисельною, носила спеціальний одяг та відповідала за окремі ділянки роботи, навіть послуговувався працею невольників: у витратній книзі Софійського монастиря під 1737 р. згадано про придбання двох пар чобіт «двомъ турчинамъ, которіе имѣются на покаяхъ, присланіе ѿ генерала Лієвандова из Очакова неволниковъ»¹⁵¹. Завдяки скарзі студента-ритора Антона Гонтковського на «келейника» ректора Ляскоронського Дороша (1750 р.) за побої, до нас дійшло не лише ім'я останнього, а і його характеристика як любителя спиртного, через що кількаразово наказували «его[...] не упоювать»¹⁵². Вже перебуваючи у Видубицькій обителі, Сильвестр користувався допомогою іншого «служителя» — Дем'яна Козмовича¹⁵³. Більше одного «келейника» мали, схоже, лише ректор та префект Академії. Решта професорів, найшвидше, користувалися послугами одного помічника, і лише викладачі найнижчих «шкіл», якими могли бути навіть студенти-«богослови», не виключено, обходилися самі (можливо, непостійно та не всі).

«Чиновні» ченці, винаймаючи кількох світських служників, бувало, встановлювали між ними ієрархію та складали навіть письмові договори-інструкції, що дають уявлення про ту роботу, якої чорноризці уникали. Так, кирилівський, а затим — золотоверхо-михайлівський архімандрит Іоаникій (†1753 р.) «служителямъ[...] для пресѣченія впрעדъ между ими бгоненавистой душепагубной вражды и ѡпаснаго какого случая чѣго кому смотрѣть» визначив наступним чином. Перший слуга мав:

«вѣдать мой денежніе росходы, исправлять разніе зъ вѣрною запискою персоналніе мой покупки, исправляться въ бываемихъ нужнихъ персональныхъ же мойхъ послилкахъ, наражать зъ докладомъ моймъ двойть горѣлку и записивать сколько когда передвоеноу будетъ, и содержать въ пристойномъ мѣстѣ, и смотрѣть накрепко, дабы ѡтнюд

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 29, арк. 3.

¹⁵¹ Там само. Ф. 129, оп. 2, спр. 1, арк. 26 зв.

¹⁵² АиД. Т. I (1721–1750 г.г.). Ч. 1. К., 1904. С. 422–423. № ХСVI.

¹⁵³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 96.

лишного росходу не было, имѣть присмотръ над кушанямъ, имѣть присмотръ над пивомъ, над медомъ въ ліодовнѣ, близъ келій мойхъ имѣющимся, и смотрѣть накрѣпко ж дабы ѡтнюд никакого изяну и лишного росходу не было ж. Имѣть присмотръ над масломъ, свромъ и над протчіймъ, въ той же ліодовнѣ бываемимъ припасомъ. Имѣть присмотръ хотя временнѣй над колясками и над лошадми въ поездку мою употребляемыми, и протчее исправлять вѣрно и радително по примѣру тому, кой принадлежитъ къ должности управителской».

Другому «служителю» належало, як постановив Йоаникій:

«смотрѣть мене и келій моей, без потребы съ келій ѡтнюд никуда не ѡтлучатись, смотрѣть, чтобъ въ келій моей все было чисто и исправно, чтобъ какъ ѡдежда, такъ и протчее все на своемъ мѣстѣ лежало, чтобъ не было порознь поразброшиваню, чтобъ напитки были всегда позакуперованы, чтобъ чай чисто и исправно былъ готованъ, чтобъ наволочки на подушки потребнаго времени были перемѣняемы, которія наволочки, також рубашки и протчее щотомъ мить ѡтдавать и щотомъ принимать и содержать въ ѡсобомъ ящыки, салветокъ, мною употребляемыхъ, между иніе салветки небросать и протчее, что принадлежитъ въ келій исправлять вѣрно и радително».

Зрештою, третій прислужник мав

«вимѣтати своего времени столовую келію и измѣтати столъ, лавки и протчее въ той же келіи, смотрѣть, чтобъ рукомійка, лихтари, ножи, талѣрки и протчее, а найпаче вода на чай перєваруємая, была чиста, також дабы какъ зъ ножовъ, такъ и съ протчего ничего не гинуло. Смотрѣть же и протчего, что принадлежитъ къ должности меншаго служителя»¹⁵⁴.

Недаремно киянин-мандрівник Василь Григорович-Барський, порівнюючи життя ченців на Афоні та вдома, зазначав:

«В нашей-бо страні іноки в монастырех аки святіє в раю перебувають в всяком довольстві і безмолвіи, не трудящєся ні о чем, токмо своим спасеніи, понеже тамо імуть села і подданіє, іже вся потребная монастыреви соділюють. В горі же Афонської ничтоже от сих імущиі, в руках турецкихъ суще, іноки труждаються денно і ношно, работающе з ізлияніємъ пота[...]»¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Там само. Оп. 148, спр. 56, арк. 39–39 зв.

¹⁵⁵ *Григорович-Барський В.* Странствованія // Українська література XVIII ст. / Вступ. стаття, упорядк. і прим. О.В. Мишанича. К., 1983. С. 552.

Окрім догляду за професором, його помешканням та келейними речами, «служителі», не виключено, наводили лад у «зеленій зоні» біля учительського житла. Принаймні, для катедральних софійських намісника, писаря, уставника, шафаря, архідиякона, які мали свої «огродки», їх перекопували винайняті монастирем люди¹⁵⁶. Зрозуміло, що професори також самі не готували їжі. У документах 1740–1750-х рр. згадано про виділення Братським монастирем окремих коштів на плату кухареві, який обслуговував викладачів, а також зауважується, що біля печі поралися «учителские хлопцы», мабуть, розігріваючи чи готуючи нескладні страви¹⁵⁷. Про те, чим харчувалися могилянські наставники, піде мова далі.

Кухонне начиння та харчування

Посуд. Сильвестр Ляскоронський не лише володів саким-таким приватним начинням, необхідним для приготування їжі, а й достатньо великим набором посуду для уживання страв, а надто — напоїв. Він мав дві цинові таці (велику та малу) і один бляшаний мальований «подносик»; чотири великих і три менших кришталевих винних «стаканчики»; два великих та два менших кришталевих кубки; дві «румки» та дві чарки (срібну і мосенжну); сім пар порцелянових чашок; п'ять горіхових червоних чашок; дві фарфорові кварта; дерев'яну чорну мисочку; шість полумисків; шість цинових тарілок; чотири чайники (два маленькі порцелянові, один циновий та один мідний; два кавники (великий мосенжний та малий мідний); мосенжну цукорницю; чотири малі кришталеві солянки; мосенжну діжечку/кухву («кадулничка»); мідний побілений великий таз; мосенжні шальки та «полфунта до нѣх»; ступку із макогончиком; мідну «паповку» із кришкою; мосенжну «фаєрку» (плитка/пічка), а також чотири «пиздерка» з кришталевими і скляними пляшками різної ємкості та кольору.

Ректор Никодим задовольнявся скромнішими кухонними «статками»: двома маленькими мідними каструльками, олов'яними блюдом із кришкою, тарілкою і чайником, мідною цукорницею та двома парами порцелянових чашок. Важко сказати, чи «мінімалістичний» підхід до комплектації посуду залежав від майнового добробуту Панкратьєва, адже він міг забезпечуватися необхідними приборами коштом обителі, що по смерті мали відійти до монастирської «рухляді». Так само й решті професорів, як сповіщала 1759 р. богоявленська братія, виділялися в келії із трапезної цинові блюда й тарілки. Проте така практика припинилася у

¹⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 129, оп. 2, спр. 1, арк. 12 зв.—13.

¹⁵⁷ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 54. № 24; АиД. Т. II. С. 293. № XCVI.

другій половині 1750-х рр., позаяк посуд через недбале використання професорськими «хлопцями» псувався¹⁵⁸.

Перелік приватного ректорського кухонного начиння загалом типовий і за матеріалом, і за «репертуаром» для тогочасних «чиновних» ченців. Інколи в описах майна уточнюють призначення того чи іншого посуду, серед якого трапляються спеціальні ємності для борщу (полумиски «борщеві» з кришками, великі борщові тарілки¹⁵⁹), для миття посуду («чашка мѣдная для митья чашекъ»¹⁶⁰) абощо.

Окремо варто звернути увагу на ножі, попри їх відсутність серед статків обох ректорів. Помітна кількість ножів, що фігурує у різних монастирських документах, дозволяє припустити наявність цього прибору у кожного учасника трапези. Так, 1737 р. Софійський монастир купив «дванадцять пар ножовъ въ рибій костѣ на покой до столу» преосвященного¹⁶¹; 1747 р. Києво-Кирилівська обитель придбала «сѣмъ пар ножовъ шліонских ис пуделкомъ» та «другіє сѣмъ пар ножовъ московских (sic!) ис пуделкомъ»¹⁶². Серед посуду в ігуменському помешканні Видубицького монастиря було «ножовъ столових паръ девять» (1758 р.)¹⁶³, а тамтешній ієромонах Мелетій мав «ножовъ три пари» (1762 р.)¹⁶⁴. У покоях петро-павлівського ігумена (1766–1768) Петра знаходилося «ножовъ десять паръ»¹⁶⁵, а у приміщеннях, приготуваних для свята Великомученика Георгія у Видубицькій обителі — 30 ножів (1775 р.)¹⁶⁶. Вітаючи архімандрита Кирила «з патроном» 1779 р., Кирилівський монастир, поміж іншого, придбав до настоятельської келії, де збиралися гості для його віншування, а також для відзначення інших свят, дюжину «столовихъ ножовъ»¹⁶⁷. Цікаво, втім, що такі згадки переважно не супроводжуються фіксацією виделок, хоча винятки також трапляються. Так, видубицький економ ієромонах Ісая мав «ножовъ с веделками паръ двѣ» (1776 р.)¹⁶⁸.

Так само широко розповсюдженою річчю у побуті вищих за статусом чорноризців стали своєрідні «мобільні бари» — «пуздерка» чи «погреб-

¹⁵⁸ АиД. Т. II. С. 293. № XCVI.

¹⁵⁹ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 2, спр. 128, арк. 2.

¹⁶⁰ НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 672, арк. 58.

¹⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 129, оп. 2, спр. 1, арк. 32.

¹⁶² Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 5, арк. 28 зв.

¹⁶³ Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 128, арк. 2.

¹⁶⁴ Там само. Оп. 1, спр. 97, арк. 15.

¹⁶⁵ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1832, арк. 19.

¹⁶⁶ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 573, арк. 36.

¹⁶⁷ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27 а., арк. 19 а.

¹⁶⁸ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 466, арк. 34 зв.

ці». Вони являли собою різного розміру скриньки із замком, зазвичай внутрішнім, у яких зберігалися різного об'єму кришталеві чи скляні пляшки. «Пуздерка», схожі на ті, які мав Ляскоронський, фіксуються упродовж усього XVIII ст., причому також у достатньо убогих «нечиновних» монахів¹⁶⁹. Виготовлялися навіть спеціальні пляшки для таких скриньок — «фляшки» та «фляші» «пуздеркові»¹⁷⁰.

Потребу у приватному кухонному начинні зумовлювала загальноприйнята тогочасна практика, що передбачала приготування їжі для настоятеля окремо від братської поварні та споживання її поза спільною трапезою¹⁷¹. Решта професорів також харчувалася відокремлено від чернечого загалу. Наявність у Сильвестра Ляскоронського цілих наборів одного й того самого найменування посуду для пиття засвідчує, що ректор не завжди трапезував самотньо. Як і кожен інший настоятель, він міг частувати за своїм столом поважних гостей обителі або розділяти їжу з кимось із запрошених «колег». Підтверджена джерелами навіть на початку XIX ст. практика проведення богословських диспутів засвідчує, що словесні баталії завершувалися банкетом у ректора, в той час як філософські — у префекта¹⁷². Взагалі, настоятельство у XVIII ст. (а надто сполучене з ректорством) вимагало публічності, що своєю чергою, передбачало прийоми гостей. Архимандрит Києво-Печерської Лаври Зосима Валькевич зазначав у заповіті про зароблене «оть[...] трудовъ и званія» грошове «имѣніе», що без нього «въ здѣшнемъ публичномъ мѣстѣ (у монастирі — М.Я.) обоитись краинѣ было невозможно»¹⁷³. Відповідаючи у лютому 1754 р. на пропозицію Тимофія (Щербацького) стати настоятелем Ніжинського монастиря, передану через консисторського писаря, Сильвестр Ляскоронський між іншим сказав: «Туда-де на архимандріе развѣ кто не знаетъ, то поохотился б, а я де уже знаю, я былъ тамъ. И тимъ-де такое неспокойство, что всякого дни у келій двери не

¹⁶⁹ Див., наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21, арк. 43; оп. 1020, спр. 591, арк. 10; оп. 1024, спр. 395, арк. 3; ф. 130, оп. 1, спр. 87; оп. 148, спр. 56, арк. 6, 7 зв.; спр. 97, арк. 7 зв., 23 зв., 30; спр. 200а, арк. 15 зв.—16; спр. 440, арк. 11, 15, 23 зв.; спр. 466, арк. 32 зв.; спр. 723, арк. 4 зв.; оп. 2, спр. 538, арк. 9 зв.; ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4; НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 245, арк. 12; Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 39. № 12; С. 246. № 153.

¹⁷⁰ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 3 зв.

¹⁷¹ Втім, на власний розсуд настоятель міг харчуватися приготованим на загальній кухні. Саме так чинив сучасник Ляскоронського пустинно-миколаївський архимандрит Назарій (див.: Там само. Ф. 127, оп. 139, спр. 18, арк. 8—8 зв.).

¹⁷² Титов Ф.И., прот. Киевская академия в эпоху реформ. (1796–1819 гг.). К., 1912. Вып. II. С. 102.

¹⁷³ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 235. № 150.

зачиняються, то гостѣ якіє, то помѣщики приходять, а все-де надобно клопотатся, то принимать ихъ»¹⁷⁴.

Добрі ілюстрації публічного статусу духовенства (і не тільки вищого) наводяться у журналі «оказій и церемоній» 1722 року при дворі Івана Скоропадського, що його вів старший канцелярист Військової канцелярії Микола Ханенко. За перебування у Москві гетьмана візитували не лише світські можновладці, а й приходили «бавитися дискурсами» різного «рангу» духовні особи — українці, вихованці Київської академії, що на той час виконували в Росії різні послухання¹⁷⁵. Коли Ханенко, вже генеральний хорунжий, відвідував у 1730 р. Київ, то поряд зі світськими персонами гостював і в настоятелів обителей¹⁷⁶.

Слід зазначити, що у XVIII ст. атрибутом добробуту вважався посуд, виготовлений зі срібла¹⁷⁷. Якщо міряти ректорський достаток за цією ознакою, то доведеться наголосити на його скромності — лише Сильвестр мав одну срібну чарку. Втім, матеріал іншого начиння та його кількість не дозволяє однозначно висловлюватися про убогість цього сегменту «матеріального світу» архимандритів-викладачів.

Іжа. Відразу зазначу, що розгляд професорського «меню» зведеться радше до переліку інгредієнтів, що входили до страв. Наразі також доводиться лише здогадуватися, скільки разів на день харчувалися вчителі та яка кількість калорій потрапляла до їхнього організму. Тим не менше, відомо, що об'єм потенційного раціону викладачів залежав від їхнього місця в академічній ієрархії, а на різноманітність їжі впливав час літургійного року (піст/м'ясоїд).

Хегельмаєр писав про могилянських навчителів, що

«вони не їдять протягом року м'яса, але натомість їм дозволяється пити горілку, а то риба, за їх власними словами, може завдати їм великої шкоди. Вони недобре говорили про творця цієї суворої заборони, оскільки самі визнають, що це було зроблено свавільно і поспіхом, менш

¹⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873, арк. 93 зв.

¹⁷⁵ Ханенко Н. Диариуш или журнал, то есть повседневная записка, случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, Войск всепресветлейшого его императорского величества, Запорожских обоих сторон Днепра гетмана, оказий и церемоний, тако ж и в Канцелярии войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана ясновельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле / О. Бодянский. М., 1858. С. 18 та ін.

¹⁷⁶ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753 г.) / Изд. Ал. Лазаревский. К., 1884. С. 13–14.

¹⁷⁷ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. 2003. № 2. С. 199.

усього дбаючи про природу людини. Тому, здається, буває так, що вони нерідко таємно переступають цю сувору заборону без докорів сумління. Для таких випадків у них знаходиться м'ясо, гуси, дичина, які у великій кількості копяться і соляться у Печерському монастирі. Вони шукають для себе виправдання навіть у тому, що до їхнього монастиря прибувають знатні гості, серед яких є і його величність принц Гессен-Гамбурзький. Але на підставі інших очевидних випадків можна зробити висновок, що вони в утриманні не заходять так далеко, а часто маючи палку людську потребу у м'ясі, знають, як її задовольнити при наявних сприятливих обставинах»¹⁷⁸.

Хегельмаєр помилявся, коли фіксував потребу обмежувати вживання м'яса впродовж року. Заборона на цей продукт існувала лише під час чотирьох постів та пісних днів тижня. Порушення навчителями церковних настанов у відомих мені актових документах не відклалося. Якщо такі «грішки» за ними й водилися, то виключно за власні гроші. Необхідними для приготування їжі харчами професори забезпечувалися Братським монастирем: з його маєтностей чи придбаними за його кошти. А обитель, як і решта київських монастирів, у піст «централізовано» закуповувала лише відповідні до часу продукти, найперше рибу. Різних видів річкова живність — від карасів, в'юнів, щучок, коропів до осетрини та раків, а також кав'яр — були звичними на чернечих столах XVIII ст. Риба вживалася свіжа (їй віддавали перевагу) або ж в'ялена (за браком свіжої), подавалася свіжопросолоною чи солоною, а також у вигляді балика. У скоромні дні київські іноки не гребували яйцями та молоком¹⁷⁹, маслом і сиром¹⁸⁰. У монастирських господарствах розводили, зокрема, свиней¹⁸¹, а у витратних книгах обителей зафіксовано придбання м'яса різних сортів: і для чорноризців, і для найманих світських робітників¹⁸².

Раннє свідчення про один із професорських харчових продуктів відноситься до кінця XVII ст. На вісім могилянських викладачів, згідно з царською грамотою 1694 р., окрім 50 рублів щороку виділялося 50 чет-

¹⁷⁸ Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві. С. 97.

¹⁷⁹ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 5, арк. 18 (1747 р.).

¹⁸⁰ Там само. Спр. 9, арк. 1–2 (1760 р.).

¹⁸¹ Там само. Спр. 2, арк. 13, 34 зв.; спр. 5, арк. 28.

¹⁸² Для прикладу, витратна книга Кирилівської обители за 1760 р. інколи вказує, що м'ясо купувалося «для св'яцких людей», а в інших випадках поряд містить два записи, лише один з яких фіксує його споживачів: «за м'ясо бараніє за тушу ц'їлую на базар'ї дано» 30 копійок і «за чвертку баранєго мяса на дворець парубкамь» (найманим працівникам) заплачено 5 копійок. Вочевидь, у першому випадку йшлося про придбання для братії (Там само. Спр. 9, арк. 6, 12).

вертей жита¹⁸³, себто упродовж року на одного професора припадало 2,25 кг щоденно (1 кг зерна=3000 калорій, добова норма 3500–4000 калорій на день¹⁸⁴). Як бачимо, хай не за різноманіттям, але за необхідною кількістю енергії цього далеко не єдиного продукту вистачало. Згодом, щоправда, натуральне хлібне жалування замінили на грошове.

Головний тягар забезпечення «академіків» харчами лягав, як зазначалося, на Богоявленську обитель. Звісно, розмір утримання могилянських професорів залежав від рівня прибутків монастиря і міг різнитися в різний час. На 1743 р. натуральне «жалування» викладачів поділялися наступним чином: на 8 учителів (окрім ректора) щотижня виділяляли четверть (майже 142 кг; «зъ одной четверти хълѣбовъ сорокъ два»), а на рік — 52 четверті житнього борошна; на день — 6, а на рік — 2190 хлібин, вартістю по 2 копійки кожна (у 1740-і рр. за 1 копійку можна було придбати, залежно від розміру, 2–3 пшеничні булки¹⁸⁵). Хліб ділився так: професор філософії отримував 1,5 паляниці, риторики та викладач мов — по 1-й, вчителі поетики, синтаксими, граматики, інфіми та фари — по 0,5. Індивідуальний «підхід» існував також при виділенні горілки та пива. Останнього напою професор філософії отримував 2 гарнці щоденно (2,21 кг чи, вочевидь, приблизно 2 л), решта — по 1-му (на рік разом 3285 гарнці, 1 гарнець — 3 копійки, разом — 98,55 рублі). Горілка видавалася 4 рази на рік (слід гадати, на Різдво та Великдень, на початку та наприкінці навчання, як і в 1750-і рр., про що згадаю далі): «філософу» 6, а решті наставникам — по 4 кварта (1 кварта — 1242 г, але київська кварта — 857 г).

Інші продукти ділили між вісьмома згаданими навчителями порівну. У рік на одного витрачали: пшеничної та гречаної муки «на булки, на галушки» по три четверті; пшона, гороху, гречаних круп — по пів четверті; сиру і масла — по дві діжки; в'яленої риби та грибів — по тисячі; «соли[...] по тисячі»; «варива бураковъ бочка, капусти бочка»; по 30 вінків цибулі. Монастир також забезпечував кожного викладача двома квартами олії щоденно у пісні дні (приблизно 137 днів на рік), купував свіжу рибу (на всіх за рік трохи більше, ніж на 250 рублів), часник, петрушку, свіжу капусту «и [...] протчое зѣлля» (10 рублів за рік), а також «корѣньє» (10 рублів на рік). Загалом же, за харчі для восьми

¹⁸³ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1846. Т. 2. С. 322. № XXX.

¹⁸⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. К., 1995. Т. I: Структури повсякденності: можливе і неможливе. С. 101–103. Переведення на сучасні метричні одиниці тут і далі здійснено за допомогою: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975. С. 158–159.

¹⁸⁵ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

професорів Братський монастир виклав майже 590 рублів на рік — суму достатньо значну¹⁸⁶.

Наступна більш-менш комплексна інформація про утримання професорів дійшла до нас через конфлікт 1759 р. між викладачами на чолі з префектом, з одного боку, та богоявленською братією і ректором-настоєм, з іншого. В основі конфлікту лежало невдоволення викладачів зниженням рівня їх утримання, що стало наслідком скорочення прибутків Братської обителі. Ректор перебував у достатньо складному становищі, адже мав дбати і про професорів, і «пасти» богоявленську братію. Він став на бік останньої, однак верховний «началник» Академії — митрополит — у таких ситуаціях зазвичай протегував «академікам».

З реплік сторін-супротивників зрозуміло, що за ректора Манасії Максимовича (1755–1758 рр.) у пісні дні практикувалися обіди професорів за його столом із блюдами зі свіжої та в'яленої риби, а також «при том кушаньи давалась им водка по три чарки, так же вино, пиво и мед», а для їхніх «хлопців» із монастирської трапези виділяли хліб, в'ялену рибу, борщ та кашу або галушки чи квасоллю. У м'ясні дні професори отримували все, що надходило з монастирських вотчин. За свої кошти на базарі вони могли придбати додатково що кому припадало до душі¹⁸⁷.

За наступника Манасії викладачам видавали з маєтностей обителі та з базару за монастирські гроші свіжу (особливо у святкові дні) та в'ялену (за браком «сирої») рибу, «набіл» (сир, масло, сметана, молоко), олію, гриби, сіль, солод для пива. Їм виділялися «пиво, мед, сочок, водка» (остання — час від часу, не було усталеної норми), «мука всякая», пшоно, крупа, у м'ясоїд — «мясо корове, баране, свинное, индики, гуси, куры, утви [...], а на служителей сало», а також буряки, капуста, огірки. До того ж, «их, учителей, учеников отци и благодѣтели водкою и прочиим напоєм одолжали и нинѣшних учителей обсилают». Самі викладачі 1759 р. погоджувалися, що до конфлікту їхнє утримання монастирем було «нескудным»¹⁸⁸.

На 1759 р. префект отримував чотири порції свіжої риби (коли її купували на базарі чи доставляли з монастирських вотчин), а за відсутності свіжої — 4 порції в'яленої. Окрім цього, його годували борщем, кашею та іншими стравами із приготованих для монастирської верхівки (соборної братії). Повсякдень префекту видавали 7 кварт пива та 2 «хліби»: один «сытныи соборный», інший «братерскій» — кожен по 8 фунтів (майже 3,2 кг). У святкові та недільні дні додатково він

¹⁸⁶ Так, 1746 р. «девятиро свиней» можна було купити менше, ніж за 5 рублів (Там само. Арк. 34 зв.).

¹⁸⁷ АиД. Т. II. С. 302. № XCVI.

¹⁸⁸ Там само. С. 289–293, 296–297. № XCVI.

отримував ще 4 булки. Загалом виокремлене для префекта пиво (2 куфи чи 993,6 кг) зберігалося у його окремій від загальнобратської льодовні, куди монастирським коштом навозили лід. У пісні дні тижня — середу та п'ятницю — помічник ректора отримував по півкварти олії, а в скоромні дні — по півфунта масла щоденно. Від свята Воскресіння і до вересня префекту давали «двѣ салѣ» (свинні туші), а на початку навчання, на Різдво, Пасху та перед вакаціями — «водки [...] по фляшѣ гарцевой»; він також міг брати її за потреби в інший час. При цьому богоявленська братія наголошувала, «що префектовская же функция такими лѣкворами обыкновенно всегда богата есть». «Заступнику» ректора виділяли ще кварту меду (коли він бував у трапезній), солі (по три гуски на тиждень), сиру та яєць — за потреби та наявності у «полатѣ», так само на вимогу префект отримував необхідну кількість овочів та дров.

Професору риторики від монастиря належало дві порції свіжої, чи, за її браком, в'яленої, риби, один соборний восьмифунтовий хліб на день, на свята та у неділю — додатково дві булки, дві кварта пива, а «водки» — нарівні з префектом; сир, масло, м'ясо, яйця, овочі, пшоно та інші крупи «и прочее по востребованию выдается». Решта професорів мали по одній порції риби «с шарой», дві великі порції хліба та булку на свята, а також все, що вимагали і що було в монастирі та на столі соборної братії. Викладач, який навчав двох «діалектів», заслуговував подвійну порцію. Професори не лише отримували харчі монастирським коштом, а й тішилися найкращими продуктами, як-от пивом. По нього та мед вони навіть посиляли служок до ректорської «льодовні»¹⁸⁹. Зрештою, коли бували диспути, викладачі гостювали за столом ректора¹⁹⁰, а до 1759 р. «начальник» Академії щоденно, якщо вірити запевненням ображених професорів, запрошував на трапезу по двоє викладачів¹⁹¹. Зазвичай же ректор, префект та вчителі харчувалися окремо від монастирської братії¹⁹².

Оцінюючи «професорські» порції, Степан Голубєв вважав, на противагу стандартному твердженню про «скудость» викладацького утримання монастирем, що учительське «пищевое продовольствие [...] было отнюдь не скудное и далеко превосходившее содержание рядовой монастырской братии, а профессоров высших классов, в особенности префекта, даже преизобильное»¹⁹³. Не слід забувати, проте, що частиною натуральної

¹⁸⁹ Там само. С. 303–305. № XCVI.

¹⁹⁰ Там само. С. 306. № XCVI.

¹⁹¹ Там само. С. 299. № XCVI.

¹⁹² Там само. С. 308. № XCVI.

¹⁹³ Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской Духовной Академии 26 сентября 1901 года. К., 1901. С. 16.

«плати» викладачі ділилися із прислугою. Не маючи точних даних про її число та розмір порції, а також про індивідуальні закупки продуктів, можемо лише ствердити, що харчування могилянських «академіків», залежачи від сезону та церковної частини року, найшвидше справді було цілком достатнім і навіть доволі різноманітним.

Упродовж XVIII ст. на столах чорного духовенства звичними стали різних сортів родзинки та імбир, мигдаль та інші привозні горіхи, фініки, оливки, гвоздика, лимонний сік, кориця, кмин, рис, цукор¹⁹⁴. Щоправда, зазвичай згадані приправи та продукти закуповували монастирським коштом до якогось свята чи урочистої трапези (приміром, поминальної учти). Повсякденним супроводом харчування вони могли стати, з огляду на вартість, лише для «чиновних» ченців, найперше настоятелів та архієрея. Вже зазначалося, що розкоші професорському столу надавали вина. Далі детальніше зупинюся на вживанні вина, а також інших «засобах насолоди», які знали викладачі.

Професорські «засоби насолоди»

Вино, чай, кава. Якщо «звичні» продукти надавалися професорам від Братського монастиря, то про вино, чай та каву вони мали дбати самі. Щоправда, були окремі винятки. Так, під час диспутів вино до ректорського столу купувала Богоявленська обитель¹⁹⁵. Угорське, волоське/молдавське, французьке, рейнське, грецьке, кримське і донське; біле, червоне, «полинкове»; «сухогрозне» та міцне, а також шампанське — ось палітра винної карти тогочасної київської церковної еліти. Як можна судити з документів, алкогольні напої із лози стали невід'ємним атрибутом монашого святкового столу, як і міцна французька горілка та «аглицьке пиво». Піднесення вина разом із хлібом було у XVIII ст. виявом «політесу», таким собі «дипломатичним даром», що ним духовні особи вітали один одного з різних приводів (храмове свято, іменини, Новий рік тощо). Утім, вести мову про повсякденне вживання вина не доводиться, хоча приклади залежності від спиртного у XVIII ст. відомі. Так, нею страждав могилянський ректор, а згодом єпископ Іриней

¹⁹⁴ Не перевантажуватиму текст конкретними фактами закупівлі різними монастирями таких товарів. Їх детальний перелік представлено, наприклад, у дослідженні про Кирилівську обитель, тож зацікавлений читач зможе детальніше ознайомитися у ньому з інформацією про «гастрономічні розкоші» монахів (див.: Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. С. 259 та наст.). Зазначу, що автори книги даремно називають ці приправи та продукти «екзотичними» (с. 207) чи «рідкісними» (с. 259). У XVIII ст. на столі церковної еліти і не лише вони були доволі звичними, інша річ — привозними та не зовсім дешевими товарами.

¹⁹⁵ Аид. Т. II. С. 292. № XCVI.

(Фальковський)¹⁹⁶, який, до речі, юнацькі роки (1775–1783 рр.) провів в Угорщині при Токайській комісії, що займалася заготівлею вин до імператорського столу. Алкоголь також став причиною раптової смерті професора Могілянської академії Івана Самойловича в 1783 р.: «слышно было, что послѣ обычнаго ему запойства найден был в келіи своей мертв и наг на землѣ посредѣ разлитых или разбитых бутылок»¹⁹⁷. Щоправда, Самойлович був одним із небагатьох світських, а не духовних викладачів, який, можна припустити, лише планував «відректися миру».

У XVIII ст. гастрономічні уподобання «чиновних» ченців характеризувала призвичаєність до кофеїнових напоїв. На це вказують також згадки чайного та кавового посуду у реєстрах майна Сильвестра та Никодима. Китайський чай та завезена з Порти кава були не лише святковими, а й повсякденними, достатньо недешевими (особливо «хінський» продукт) статусними напоями. Їх придбання лягало на плечі самих ченців, хоча, не виключено, що ректори могли кавувати та чаювати монастирським коштом, принаймні на свята, як це робили окремі київські настоятелі другої половини XVIII ст.¹⁹⁸

Табак. Інший аспект «культури насолод» церковної еліти XVIII ст. — нюхання тютюну, на яке вказують табакерки, що не так вже й рідко трапляються у реєстрах майна навіть рядової братії. Зазвичай ці елементи побуту, хоча й прикрашені, були виготовлені з недорогих матеріалів, тож можна припускати, що вони використовувалися за прямим призначенням, а не грали роль засобу накопичення багатства¹⁹⁹. В архімандрита Іларіона, що доживав віку «на покої» у Видубицькій обителі (†1766 р.), була «табакирка птичкою здѣланная финиѳовая»²⁰⁰. По смерті начальника Ближніх печер Печерської лаври ієромонаха Єрофія (†1766 р.) залишилася дешева (вартістю 3 копійки) «табакерка нефорфорова глинная

¹⁹⁶ Схильність Іриней до пияцтва та намагання побороти цей гріх знайшли відображення також на сторінках його щоденних записок (*Лозова Т.* Іриней Фальковський та його «Размышления ежедневные, писанные в 1787 году» // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 1997. Т. 2. С. 160–208).

¹⁹⁷ АиД. Т. IV. С. 322. № LIX.

¹⁹⁸ Детальну оповідь про культуру вживання українською церковною елітою вина, кави та чаю з відповідними прикладами та вказівками на джерела див.: *Яременко М.* Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська Академія. 2012. Вип. 10. С. 117–184.

¹⁹⁹ У XVIII ст. у Західній Європі парцелянові та золоті табакерки вважалися ще й витонченими елегантними подарунками, адже належали до предметів високої моди та слугували маркером аристократичних манер (*C. Le Corbeiller.* German Porcelain of the Eighteenth Century // The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New Series. 1990. Vol. 47. No 4 (Spring). P. 41).

²⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 27 зв.

простая крымская»²⁰¹, а після відходу у засвіти 1784 р. кирилівського архімандрита Миколая Цвіта — «табакирка финиояная одна» і «табакирка мѣдная с камушками синѣми и красными одна»²⁰². Серед речей, що їх придбав та передав 1767 р. для київського митрополита случкий архімандрит Павло, була «табакерка финифтовая въ попугаевой головки»²⁰³. Зрештою, ректор Никодим Панкратієв також грішив прихильністю до тютюну, адже мав «табакірку маленькую яспісовую».

Вивчення практики нюхання табаки цікаве ще й з огляду на той факт, що українською церковною елітою вже в 1660-1670-х рр. був чітко сформований погляд на його вживання як гріх. Наприкінці століття схоже трактування цієї звички закріпилося у російських проповідях, щоправда, зі своїм присмаком: захоплення тютюном там сприймалося як одна з іноземних новинок. У наступному столітті церковний «тютюновий дискурс» вступив у нерівну боротьбу з державними економічними інтересами²⁰⁴, але його гріховних наголосів ніхто не переглядав. Чернець-віршувальник другої половини XVII — початку XVIII ст. Климентій Зіновійєв так само таврував нюхання та куріння тютюну, вказуючи, зокрема, на оскверненні себе цією пристрастю, висушення мозку та небезпеку «лютої немощі», «бридкості та безчесності» звички²⁰⁵. Актуальність згаданої тематики у XVII–XVIII ст. засвідчують маргіналії у примірниках твору Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку», що належали українським монастирям: вони використовувалися читачами, яких тема вживання тютюну вельми цікавила²⁰⁶.

Тим не менше, представники українського «чиновного» монашества (і, схоже, навіть рядового парафіяльного духовенства²⁰⁷) не практикували

²⁰¹ НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 245, арк. 5.

²⁰² ЦДАУК. Ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 13–18.

²⁰³ НБУВ ІР. 444/605 с, арк. 257–258.

²⁰⁴ *Chrissidis N.A. Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia // Tobacco in Russian History and Culture: From the Seventeenth Century to the Present. New York, 2009. P. 26–43.*

²⁰⁵ *Климентій Зіновійєв. Вірші. Приповіді посполиті. К., 1971. С. 48.*

²⁰⁶ Див., наприклад, зацікавлення згаданою темою, що відобразилося у відповідних покрайніх записах у примірниках Почаївського, Видубицького, Києво-Печерського, Пустинно-Миколаївського тощо монастирів, а також примірників із приватних колекцій духовенства (Каталог видань. Інокентій Гізелъ «Миръ съ Богомъ челоуѣку» (Київ: Друкарня КПЛ, 1669) / Опис Н. П. Бондар // *Інокентій Гізелъ. Вибрані твори у 3-х томах. К., 2010. Т. III: Статті / Редактор-упор. Л. Довга. С. 341, 343, 345, 348, 363, 364 та ін.*

²⁰⁷ Українські питальники перед сповіддю для священиків XVIII ст. містили навіть спеціальне запитання, чи не нюхали вони тютюну, чи не курили люльку і чи використовували ці звички серед парафіян (*Chrissidis N.A. Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia. P. 39*). Не важко здогадатися, що однією з причин заживання

«табакопиття», пристрастившись, натомість, до нюхання тютюну, попри запевнення Гізеля, що вживання табаки «немалый есть Богу мерзкій грѣхъ»²⁰⁸. Але що за цим стояло (шкідлива звичка чи намагання доп'ястися до якогось стандарту поведінки) та ширші узагальнення — тема іншого дослідження. Наразі лише пригадаю, що у XVIII ст. нюхання табаки стало статусним символом європейської верхівки, відтіснивши тютюнопаління, перетворилося на значущу церемонію світського життя для вишуканої людини, обросло спеціальними правилами, а табакерка слугувала одним зі статусних елементів культури рококо. У XVIII ст. нюхання тютюну набуло поширення також серед західного чернецтва, а священики в Іспанії, попри папську заборону, як ішлося в одному трактаті 1700 р., нюхали табаку під час літургії та тримали відкриті табакерки на вівтарі²⁰⁹.

Зовнішній вигляд та гігієна

Академічна інструкція 1734 р. зобов'язувала професорів не лише подавати підопічним приклад «внутрішньої чистоти душі», але також доглянутого тіла та одягу²¹⁰. Якщо вірити Хегельмаєру, викладачі дотримувалися цієї настанови:

«Особливо чистою і доглянутою має бути борода, тому що вони вважають її великою прикрасою чоловічої статі. Вони гладять її руками майже цілий день, тому вона у них ніколи не буває сплутана, а постійно має правильну форму»²¹¹.

Сумніватися у враженні іноземця немає підстав. Слідкувати за зовнішнім виглядом та «зовнішньою красою» ченцям XVIII ст. допомагали різного розміру («стаціонарні» і «переносні») та форми дзеркала, інколи художньо оформлені, приміром, «с разными фигурами»²¹². Ректор Сильвестр користувався невеликим напівчвертковим люстерком, а його колега Никодим мав «зеркало небольшое четверугольное стѣнное». Абсолютно

«табаки» парафіяльними священиками була відкритість їхніх лав та сильне виборче право, що спричиняли до появи серед парохів колишніх козаків, посполитих та міщан.

²⁰⁸ Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3-х томах. К., 2009. Т. I. Кн. 2: Мир з Богом чоловіку (фотокопія оригіналу) / Упор. Л. Довга. С. 148 (с. СНГ оригінального видання).

²⁰⁹ Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів. К., 2007. С. 140–153.

²¹⁰ Асоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. К., 1856. Ч. II. С. 102.

²¹¹ Хегельмаєр Христов-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві. С. 97.

²¹² Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 30; оп. 2, спр. 538, арк. 9; ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4.

типовими елементами побуту тогочасних монахів, отож, безсумнівно, і могилянських професорів, що забезпечували «водні» гігієнічні процедури, були рукомийники²¹³. Ляскоронський, наприклад, мав їх аж три: настінний циновий та два мідні. Ще дві внесені у його реєстр речі — бляшаний лівер та великий мідний вибілений тазок — у залежності від сфери їх застосування, що не деталізована, можна вважати вже й кухонним начинням. Звичним гігієнічним засобом у ченців XVIII ст. було мило: ним послуговувалися як для догляду за тілом, так і для прання «платя». При цьому на київському ринку «промислових товарів» продавали різні його види. Як відомо, з Криму до Гетьманщини у XVIII ст. завозили турецьке мило²¹⁴. Монастирські витратні книги фіксують також кілька гатунків цього засобу: для прання, «просте» і «грецьке». Так, на 1740-і рр. брусок мила «до платя», що його закуповував Кирилівський монастир, коштував 1 копійку, а півфунта (приблизно 200 г) «мила грецького» — 8 копійок²¹⁵. Наприкінці 1760-х рр. вартість грецького мила і «простого» співвідносилися у пропорції 3:1. «Чиновні» ченці також брали з собою мило в дорогу²¹⁶, що засвідчує звичність практик повсякденного вжитку цього засобу гігієни.

Для «масштабніших» водних процедур професори мали б використовувати лазню, щоправда, описи Братського монастиря 1781 та 1786 рр. про неї не згадують. Мовчанку можна пояснити як втратою дерев'яної споруди під час пожежі 1780 р. (скажімо, 1811 р. при академічному лікарняному домі баня справді згоріла²¹⁷), так й ігноруванням згаданої «деталі» при фіксації приміщень обителі. Добре відомо, що у Софійському монастирі на другу половину 1730-х рр. не просто функціонувала «баня архієрейская» — її навіть перебудовували та міняли локалізацію на території обителі²¹⁸. Натомість в описах Києва 1770–1780-х рр. її та деякі інші господарські будівлі не згадано²¹⁹. Така сама лазня проігнорована у

²¹³ Див., наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1832, арк. 19; ф. 130, оп. 1, спр. 97, арк. 15. У рядової братії фіксуються бляшані «умивальниці» (наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 591, арк. 8, 10 зв.).

²¹⁴ Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII ст. // Записки НТШ. 1997. Т. ССXXXIII: Праці Історично-філософської секції. С. 65.

²¹⁵ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 3 зв., 10–10 зв. Про придбання монастирським коштом мила настоятелям див: Ф. 131, оп. 30, спр. 262, арк. 2 зв., 22 зв. (1768 р.); ф. 888, оп. 1, спр. 27 а, арк. 24 зв. (1780 р.). Про «оптові» закупівлі цього ж товару київському преосвященному, зокрема «на платя», у 1730-х рр. див.: Там само. Ф. 129, оп. 2, спр. 1, арк. 9 зв., 25.

²¹⁶ Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262, арк. 2 зв., 22 зв.

²¹⁷ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 343. № 213.

²¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 129, оп. 2, спр. 1, арк. 11 зв., 19 зв.

²¹⁹ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. С. 32–33.

розповіді про Пустинно-Миколаївську обитель, хоча на 1787 р. на її території точно знаходилися рублені баня із сараєм для води²²⁰. До послуг професорів після водних процедур були рушники та «утиральники». Так, ректор Никодим мав «утиралников разных заповлчью шитых три».

Доглядали за волоссям та бородою, як зазначав Хегельмаєр. Також у нагоді ченцям ставали різноманітні «гребешки» та «щоточки»²²¹. У видубицького ієромонаха Йосифа, приміром, було «гребешковъ рѣдких простих два, а единъ густій слоневій» (1774 р.)²²². Не зайве зазначити, що деякі «щотки» коштували не так уже й дешево. Зокрема, 1780 р. Кирилівський монастир придбав для свого настоятеля «гребешка» за 13 копійок. Тоді за цю суму можна було купити фунт родзинок чи майже квартувина, або ж, навіть дешевше на 3 копійки, пошити чоботи²²³. Спеціально для догляду за «прикрасою чоловічої статі» призначалися маленькі щіточки, «що уси чешуть»²²⁴.

У монастирських документах XVIII ст. зрідка зустрічаються згадки про використання іноками засобів для догляду за зубами та вухами. Приміром, у видубицького ієромонаха Йосифа була «щоточка на вытирку zobувъ» (1774 р.)²²⁵, а золотоверхо-михайлівський економ Веніамин мав «ложиць рогових три, що уши чистять» (1735 р.)²²⁶. До «манікюрних» приборів можна віднести невеличкі ножиці. Саме зазначення їх розмірів в описах рухомості та, зрідка, відокремлення від інших схожих знарядь (як-от для кравецтва)²²⁷, дозволяють побачити в них монаших помічників у догляді за нігтями. Невеликі дзеркала, гребінці, ножички, щітки (як, зрештою, і такі любі чернецтву килимки) фіксуються у чорноризців як речі, що перебували з ними постійно, наприклад, при виїзді у справах за монастирські мури²²⁸, що вказує на звичність їх ужитку.

Для чищення одягу використовували спеціальні щітки «до суконь», зокрема, оправлені в дерево чи плетені дротом²²⁹. Вочевидь, схожу

²²⁰ Пор.: Там само. С. 35–36 та НБУВ ІР. Ф. 1, спр. 5534, арк. 3.

²²¹ Див., наприклад: ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 591, арк. 10; ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 3 зв.

²²² Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 6.

²²³ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27 а, арк. 25, 35 зв., 41.

²²⁴ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4 (1735 р.).

²²⁵ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 7.

²²⁶ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 3 зв.

²²⁷ Наприклад, у померлого 1781 р. видубицького ієромонаха Стефана було «ножиць трое: двоє кравецкихъ, а єдни маліє простіє» (Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 723, арк. 4 зв.).

²²⁸ Див. наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 37, арк. 10; оп. 1024, спр. 395, арк. 3.

²²⁹ Див., наприклад: Там само, оп. 1020, спр. 591, арк. 8, 10 зв.; ф. 130, оп. 1, спр. 723, арк. 4; оп. 2, спр. 538, арк. 9.

функцію виконувала також зафіксована в одному з реєстрів приватного чернечого майна «мѣтелка, що сукнѣ ландожать»²³⁰. Для догляду за взуттям ставали у нагоді окремі «щотки сапожні»²³¹.

Розпорядок дня

Ритм дня могилянських професорів залежав не лише від розкладу занять, а й був пов'язаний, цілком природно, з добовим та річним церковним колом, адже від релігійних свят залежали вихідні, вакації та денний розклад. Тож для маркування життєвих циклів застосовували літургійний календар (переважно, коли йшлося про масштаби року) та астрономічний час.

Маємо всі підстави вважати, що вимірювання добового часу професорами у XVIII ст., та й загалом ченцями, відбувалося за допомогою годинників, причому вже не стільки «публічних» (як-от ратушних чи на дзвіницях), а призначених для індивідуального вжитку. Годинники, як невеличкі персональні, так і більші стаціонарні (зазвичай настінні), перетворилися на звичний елемент побуту «чиновних» монахів. У покоях київського митрополита Арсенія, приміром, був щонайменше «зигарик застінний» із «важничками» на «струнках» завдовжки 3 сажні (526,5 см)²³², а для догляду за годинниками у помешканні одного з його попередників, Рафаїла (Заборовського), спеціально винаймався майстер, як-от 1736 р., коли «Іванъ Енуковскій дзигармистръ умовилься зигара на цѣлій годъ смотрит и слюсарство дѣлат» за 10 рублів на рік²³³. Золотоверхо-михайлівський архімандрит Іоаникій (†1753 р.) мав і «часи сребніє безъ цепки старіє», і «часи золотіє съ цепкою сребною», і «часи столовіє великіє»²³⁴, а китаївський «началник» Ігнатій — «зикарикъ карманній турецкій». У видубицького ігумена Якова Воронковського були «часи столовій стоячий»²³⁵, а в начальника Ближніх печер Печерської лаври ієромонаха Єрофія — «часы костяные маленкіє» (1766 р.; щоправда у посмертній фіксації його майна вони значилися поламаними)²³⁶. У заповіті 1781 р. лаврський архімандрит Зосима згадав «часы карманные золотые, такожъ часы столовые и стѣнные»²³⁷, а кирилівський настоятель Кирило у духівниці 1783 р. — «часы карманные съ числами сребреные».

²³⁰ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97, арк. 4.

²³¹ Див., наприклад: Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440, арк. 7 зв.

²³² НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 94.

²³³ ЦДІАУК. Ф. 129, оп. 2, спр. 1, арк. 46.

²³⁴ Там само. Ф. 127, оп. 148, спр. 56, арк. 7.

²³⁵ Там само. Оп. 169, спр. 21, арк. 43; Ф. 130, оп. 2, спр. 538, арк. 10.

²³⁶ НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 245, арк. 4.

²³⁷ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 235. № 150.

Деякі зі стаціонарних годинників вирізнялися достатньо розкішним та відповідним до становища власників оформленням. Так, видубицький настоятель Сиф Гамалія (†1767 р.) за трапезою дізнавався час із механізму, що виглядав, згідно з лаконічним описом, наступним чином: «часы столовые мѣдныє позолощенніє, съ одной стороны Распятіє, зъ другой Воскресеніє, съ третьей Адамъ съ Евою рисованнии, внутрѣ снасть желѣзна», а «сверху колоколчикъ»²³⁸. Зрештою, ректор Никодим також мав «часы карманные серебрянные въ футлярѣ» та «часы мѣди жолтой» (мабуть, «стаціонарні»).

Орієнтуватися у часі занять викладачам допомагав, окрім годинників, також кількарізний дзвоник, про який згадує академічна інструкція 1734 р. При цьому навчителі двох найнижчих «шкіл» мали з'являтися в аудиторіях до третього дзвінка, наступник двох — відразу після нього, професори поетики та риторики — після четвертого, незважаючи на свої приватні «нужди». Про викладачів філософії та теології у документі не згадано²³⁹, вочевидь, їхній високий статус та зайнятість іншими справами дозволяли певні дисциплінарні послаблення.

Ми не знаємо, яким був нормативний розпорядок дня професорів, на відміну від, наприклад, студентів-бурсаків, тож спробую бодай загально його описати, залучивши фрагментарні документальні дані. Впродовж навчального року викладачі чималий відтинок світлового дня проводили в аудиторіях. Скільки ж часу займало викладання? Є згадка, що в 1736/1737 н. р. теологічна лекція читалася зранку та пообіді, щоправда, двома викладачами, але невідомий час їх тривання²⁴⁰. У XVIII ст. в єпархіяльних школах Російської імперії, що часто функціонували на власний розсуд архієреїв, практикувалося проведення трьох занять до та одного після обіду. Кожна лекція тривала дві години²⁴¹. У першій половині 1760-х рр. заняття у могилянських «латинських школах», тобто від граматичних класів до богослов'я, тривали дві години до обіду (з 9 до 11) і дві після (з 15 по 17) в понеділок, середу, п'ятницю, та дві години (з 9 до 11) до обіду у вівторок і четвер. У суботу теж були лекції — дві години до обіду (з 9 до 11) і дві після (з 15 до 17)²⁴². Очевидно, що навчителям потрібен був час для підготовки лекцій, адже навряд чи вони могли, враховуючи періодичні, подеколи щорічні зміни викладацького складу,

²³⁸ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а, арк. 14, 31.

²³⁹ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. Ч. II. С. 103.

²⁴⁰ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). К., 1903. С. 352.

²⁴¹ Никольский К.И. Памятка к историческому прошлому духовных семинарий XVIII–XX веков. Карачев, 1967 (рукопись) // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 1000, оп. 2, д. 951, л. 2.

²⁴² Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. С. 350.

настільки володіти матеріалом, аби подавати його без попереднього розпрацювання, навіть якщо йшлося про точне повторення курсів попередників.

Вчителі іноземних мов витрачали на пояснення своїх предметів менше часу (скільки — залежало від мови, яка вивчалася). Викладання гебррейської займало одну годину по обіді (з 17 до 18) у понеділок і середу та одну годину по обіді (з 15 по 16) у вівторок та четвер. Опанування грецької мови припадало на понеділок, середу і п'ятницю по дві години (від 7 до 8 та з 13 до 14) і вівторок, четвер та суботу по одному заняттю (із 7 до 8). Саме стільки ж часу в ті ж самі дні, але в інші години, тривало вивчення французької мови (відразу після грецької), натомість німецьку викладали дві години по обіді у вівторок, четвер та суботу (від 13 до 15)²⁴³. До того ж, принаймні у 1730-і рр., у неділю ще викладалася (тоді професором теології) велика інструкція (своєрідна ґрунтовна катехизація та тлумачення Святого Письма)²⁴⁴. Якщо пригадати, що навчання кількох предметів, як-от мов, у різний час було доменом того самого професора, то стає зрозумілим, що на інакшу, аніж аудиторна, працю в «академіків» залишалося не так уже й багато часу²⁴⁵.

Згідно з інструкцією 1734 р., наставники у святкові та вільні від навчання дні разом зі студентами «всегда и непременно, за исключением законной причины, обязываются посещать[...] все церковныя молитвословия и службы, и особенно святейшую литургию»²⁴⁶. Годі нагадувати, що «все церковныя молитвословия и службы» у святкові дні у часі тривали більше, аніж у звичайні, та могли забирати кілька годин. Викладачі справді, принаймні, як сповіщала 1759 р. богоявленська братія, брали участь у богослуженнях та співали на кліросі²⁴⁷. Зрештою, та ж таки інструкція зобов'язувала професорів щодня по закінченню занять разом із підопічними йти до церкви на короткі молитви.

На Великі церковні чи на храмові монастирські свята та в окремі дні Великого посту могилянські професори залишали Академію, аби казнодіяти (чи при Софійській катедрі, чи в котрійсь із обителей), що, між іншим, поповнювало їхні гаманці. Упродовж приблизно 1,5–2-х місяців літніх вакацій триб життя навчителів мінявся. Влітку вони могли роз'їж-

²⁴³ НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 101–101 зв.; АиД. Т. III. Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). К., 1906. С. 97–98. № XII.

²⁴⁴ Вишиневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. С. 350.

²⁴⁵ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 129, оп. 2, спр. 3, арк. 1–1 зв.; Ф. 888, оп. 1, спр. 2, арк. 26 зв.

²⁴⁶ Аскаоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. Ч. II. С. 102.

²⁴⁷ АиД. Т. II. С. 293. № XCVI.

джатися по монастирях митрополії задля підзаробітку (найперше — виголошення проповідей, особливо у храмові свята). Втім, як свідчить розпорядження київського преосвященного 1759 р., відразу по святі Успіння Богородиці (15 серпня) їм належало прибути до Києва. Того року, наприклад, могилянські наставники гостювали та напучували богомольців у Мгарській, Густинській, Максаківській²⁴⁸ та Успенській Юсковській Красногорській²⁴⁹ обителях. Слід зазначити, що у XVIII ст., особливо у середині — другій половині, професори переважно належали до чернечої громади Братського монастиря, а от раніше до викладання призначалися також монахи інших обителей, тож на вакації професори могли попросту вертати до своєї братії.

Зрештою, саме на вакації мала би припадати найнапруженіша інтелектуальна праця «академіків». Частково наслідуючи єзуїтські зразки (там викладачів переміщали між різними закладами), у Києві практикували регулярну ротацію «педагогічних» кадрів. Дуже часто один викладач навчав у тій самій «школі» не більше одного повного циклу, упродовж якого тривало опанування того чи іншого курсу, себто у граматичних класах, піїтиці та риториці — 1 рік, філософії — 2 роки, теології — 4 роки (до 1770-х рр.). Затим, якщо «педагогічний» шлях продовжувався, професор переходив у наступну, вищу «школу». Звісно, ця схема мала свої винятки, але загалом дотримувалася. Тож, скажімо, читаючи упродовж року один курс, на наступний рік викладач мав підготувати інший, а саме влітку для цього було найбільше вільного від занять часу.

Значно більше відомостей збереглося про розклад префектів, а особливо ректорів Київської академії. Їх повсякденний цикл значно урізномінітнювався низкою позаакадемічних обов'язків. Так, братський настоятель як ректор мав «порядочно» утримувати Академію²⁵⁰, як архімандрит — опікуватися функціонуванням Братського монастиря. Він зазвичай також викладав теологію, хоча відомо кілька випадків звільнення братських настоятелів від викладання. За архімандрита Сильвестра Кулябки теологічний курс у 1743–1744 н. р. читав префект Михаїл, у 1746–1747 —

²⁴⁸ Там само. С. 319. № CI.

²⁴⁹ НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 518, арк. 352–352 зв.

²⁵⁰ АиД. Т. I. Ч. I. К., 1904. С. 359. № LXXV. Номінування настоятелем Братського монастиря автоматично означало зайняття ректорства. Ця традиція існувала ще з XVII ст. Зберігся навіть спеціальний Чин благословіння ректора на ігумена переписаний у 1650 р. за повелінням єпископа Холмського и Белзького, Володимирського, Берестейського і Кременецького Діонісія (Балабана) (Забытый в настоящее время «Чин благословения ректора на игумена училищные обители и учителей в ней в училища отсылаемых и всей братии монастырской от архиерея подаваемый» // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. 1905. № 43. С. 513–515).

префект Варлаам Лашевський²⁵¹. Ректора Сильвестра Ляскоронського 28 серпня 1751 р. звільнили від викладання богослов'я, призначивши замість нього префекта Георгія Кониського²⁵². Архімандрит Братського монастиря Самуїл викладав теологію ще до призначення настоятелем із 4 (за іншими даними — 26) вересня 1759 р. до 27 червня 1764 р. Потім його звільнили за власним проханням. Самуїл не викладав до 1 листопада 1766 р., після чого повернувся до занять. Протягом 1764–1766 рр. богословський курс читав ігумен Петро-Павлівського монастиря Віктор Ладжинський²⁵³. Відомі й інші приклади залучення настоятелів київських монастирів до викладання, про які згадано вище: вчителем гебрейської мови з 1774 р. був петро-павлівський ігумен Рувим, префектом і професором теології з 1784 р. — ігумен тієї самої обителі Іоан, викладачем богослов'я у 1785 р. — видубицький ігумен Дмитро Устимович.

Могилянський ректор традиційно входив до складу «присутствія» духовної консисторії — дорадчого колегіального органу при київському митрополиті з судовими та адміністративними функціями. У різний час її засідання відбувалися по-різному (наприклад, від 6 до 3 днів щотижня, у першій половині дня, починаючи від 7–8 години), залежали від свят (у такі дні, а також у неділю були вихідні), специфічних обставин (як-от епідемії чуми) тощо. Зрештою, кількість витраченого на наради часу залежала від добросовісності її членів. За спостереженнями Оксани Прокоп'юк, упродовж 1762–1767 рр. могилянський ректор відвідав від 66 до 87% засідань і лише одного року — 29%²⁵⁴. Той, хто брав участь у зібраннях при катедрі у Софії, витрачав першу половину дня на вирішення справ митрополії (сюди входить також час на прибуття, який для братського настоятеля ускладнювався проїздом через торгову площу). Як сповіщав ректор Давид Нащинський 1759 р., у дні перебування в консисторії він пропускав трапезу, що відбувалася в обителі у строго визначений час²⁵⁵. За твердженням київських настоятелів 1770 р., участь у роботі консисторії, навіть нещоденна, завдавала і самим консистористам, і монастирям немалої «трудності»²⁵⁶.

²⁵¹ АиД. Т. I. Ч. 1. С. 200, 203. № XXXIII.

²⁵² ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 5015, арк. 34 зв.; НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 1406, арк. 7 зв. — 8.

²⁵³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 159, спр. 70, арк. 1 зв.; оп. 162, спр. 62, арк. 5; оп. 1020, спр. 5015, арк. 34; ф. 1711, оп. 1, спр. 495, арк. 1 зв.

²⁵⁴ Прокоп'юк О. «Присутствіє» Київської духовної консисторії: кількість і склад консистористів, розклад роботи // Соціум. Альманах соціальної історії. 2005. Вип. 5. С. 78–84, 92–93.

²⁵⁵ АиД. Т. II. С. 306. № XCVI.

²⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4114, арк. 1 зв.

Крім засідань у консисторії, ректори могли працювати в інших комісіях чи долучатися до справ, що потребували їхньої компетенції. У 1732 р. могилянському «началнику» Амвросію Дубневичу доручили розслідування справи про чудотворну ікону. З осені 1733 р. до зими 1735 р. він був членом Кодифікаційної комісії, яка займалася складанням зводу законів для «Малоросії»²⁵⁷. Братський «началник» Сильвестр Кулябка у 1744–1745 рр. за дорученням митрополита Рафаїла займався складанням книги «О собственных всякого чина должностях и прочем»²⁵⁸.

Архієрей посилав у Росію вітати новокоронованих імператорів та імператриць переважно богоявленських настоятелів, тож вони перебували поза Академією кілька місяців. У 1730 р. білет на коронацію отримав братський ігумен Іларіон Левицький²⁵⁹. 1742 р. митрополит Рафаїл відправив братського архімандрита Сильвестра Кулябку вітати з коронацією Єлисавету Петрівну²⁶⁰; у 1745 р. він знову їздив у Петербург з поздоровленнями великому князю Петру Федоровичу та великій княжні Катерині Олексіївні, був там залишений і висвячений на єпископа²⁶¹. У березні 1762 р. привітати з коронуванням Петра III Федоровича відрядили братського архімандрита Самуїла Миславського. До Києва він повернувся у червні 1762 р., «похвално исправивши» митрополиче доручення, однак ненадовго: 26 липня його знову відправили вітати Катерину II (повернувся 22 жовтня 1762 р.)²⁶². Більше ніж на рік (враховуючи час, витрачений на дорогу) залишали Академію ректори, які їхали до Петербурга на чергове богослуження. У 1773 р. обов'язок служити в Петербурзі поклали, згідно з указом Синоду, на братського архімандрита Тарасія Вербицького (виїхав 4 лютого 1773 р. і був залишений у Велико-Новгородській єпархії)²⁶³. 1783 р. настала черга братського архімандрита Касіана²⁶⁴.

²⁵⁷ Вишиневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. С. 290. За іншими даними Амвросій входив до складу Комісії лише у 1735 р. (див.: Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упор. та автор нарису К.А. Вислобоков. К., 1997. С. XLIX (додаток)).

²⁵⁸ Вишиневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. С. 289.

²⁵⁹ ПСПР. СПб., 1890. Т. VII (с 19-го января 1730 по 23-е декабря 1732). С. 54–55. № 2316.

²⁶⁰ Цей самий настоятель вітав її 5 вересня 1744 р. під час відвідин Братського монастиря і головував на диспуті, на якому була присутня імператриця (див.: Аид. Т. IV. С. 140–141. № XVIII).

²⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 5015, арк. 34.

²⁶² Там само. Ф. 1711, оп. 1, спр. 495, арк. 1 зв.; НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 518, арк. 464–466 зв.

²⁶³ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 5015, арк. 36; оп. 1043, спр. 77, арк. 45 зв.–46 зв.; Аид. Т. IV. С. 126, 146, 323. № XVII, XVIII, LX.

²⁶⁴ Його викликали ще раніше, але, згідно з синодальним указом від 3 лютого 1780 р., звільнили від цього обов'язку (там само. С. 255, 277–278, 324. № XLI, LI, LX).

Через цілу низку обов'язків ректори часто подавали клопотання про зменшення обсягу повноважень. 1757 р. Манасія Максимович просив митрополита, щоправда, безуспішно, звільнити його від обов'язків управління монастирем. Він згадав, що до його повноважень належало не лише ректорство, а й викладання богослов'я та керування монастирем, а донедавна — ще й читання великої інструкції:

«Звания архимандрическое, ректорское и профессорское теологическое доселѣ несу, сколько могу, в той прежде приятной надеждѣ, что я думал удовлетворить Академии по ректорскому, школѣ по профессорскому, а монастиру по архимандрическому званию, но в том я обмилелся. Бога на совѣсть свидѣтеля призываю, что не можно сим всѣм званиям вдруг на себѣ имѣющимся удовлетворить одному человѣку. Школные профессорские дѣла запинаят течение дѣл монастирских, а монастирские препятствуют школним».

Манасія скаржився, що ректор має вирішувати судові справи щодо монастирських маєтностей, які тягнуться десятиліттями, однак за викладацькими обов'язками не має для цього часу. Він просив призначити іншого архимандрита, а йому залишити лише викладання. При цьому Максимович був згодний поступитися владою, перейшовши у підпорядкування нового настоятеля, статусом (прирівнятися до соборного ченця) та матеріальними вигодами (залишити ректорське помешкання та попередню натуральну «порцію») ²⁶⁵.

Давид Нащинський клопотався на початку грудня 1758 р. перед митрополитом про звільнення від засідання у консисторії до часу приготування ним богословського курсу, а також про початок викладання від нового року ²⁶⁶. Самуїл Миславський у 1767 р. вказував на свої наступні повноваження: засідав у консисторії та в експедиції благочинних справ (у середині 1760-х рр. її збори відбувалися у катедрі з 9 години ранку протягом двох годин ²⁶⁷); управляв монастирем, контролюючи всі його спірні земельні справи; керував Академією; наглядав за шкільним і бурсацьким «строением», позаяк виникали постійні ускладнення щодо них з київським магістратом; викладав теологію; відправляв богословські та філософські диспути; казнодіяв; перевіряв проповіді вчителів та київських священників; виправляв, згідно з синодальним наказом 1762 р., зібрання повчальних слів Святих Отців; наглядав за новим переписом

²⁶⁵ Там само. Т. II. С. 199–201. № LXXVIII (цит.: с. 199).

²⁶⁶ Там само. С. 271–272. № XCIV.

²⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 160, спр. 124, арк. 1–2.

академічної бібліотеки. Ректор просив звільнити його від участі в роботі консисторії та експедиції²⁶⁸.

Префект у час, що розглядається, зазвичай був професором філософії. Окрім того, він заступав ректора в керівництві Академією та, як намісник, управляв монастирем. Винятки (коли не було поєднання всіх цих обов'язків) траплялися, однак помічник «началника» мав достатньо позааудиторних справ, що урізноманітнювали його щоденний розклад.

Документи дають мало поживи для виокремлення та дослідження індивідуального «простору» у професорському розпорядку. Небагато можна сказати й про культуру відпочинку. Традиційні рекреації як її частина мали не менш важливе соціальне навантаження, перетворюючись на своєрідний «парад» студентів та наставників перед міською громадою, що допомагав вихованцям, серед іншого, покращити матеріальне становище.

Засоби пересування

Статус могилянського професора передбачав, що за мурами Братського монастиря він буде пересуватися на відповідному транспорті, а не пішо. Викликаючи у серпні 1759 р. викладачів з-поза київських монастирів до міста, консисторія нагадувала тамтешнім настоятелям, що вони мають відправити їх «на пристойном поездѣ»²⁶⁹.

Найкраще надається для реконструкції «поїзд» ректора, адже можемо залучити інформацію про «транспортні парки» його київських колег-настоятелів. Я вже згадував про пишні процесії окремих архімандритів, які населення плутало з митрополичими. Засоби пересування видубицького ігумена Сифа Гамалії (†1767 р.), для прикладу, складали дві коляски (одна дишлова, оббита ззовні юхтою, а всередині зеленим сукном, з одним переднім віконцем вартістю 30 рублів; друга подібна, але оглобельна за 25 рублів) і «избушка зимная оглобелная, покрита черною клеонкою, выбита въ серединѣ повстею, съ трома малими окошками» вартістю 1 рубль²⁷⁰. Префект власних засобів пересування не мав, утім, як заявляла богоявленська братія 1759 р., він отримував монастирський «поїзд», коли сам забажає, навіть без ректорського відома. Решті викладачів засоби пересування та коні також давали з обителі, однак за благословенням керівника Академії²⁷¹.

²⁶⁸ Києво-Могилянська Академія кінця XVII — початку XIX ст. С. 206–208. № 133.

²⁶⁹ АиД. Т. II. С. 319. № CI.

²⁷⁰ ЦДІАУК. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а, арк. 17–17 зв., 34.

²⁷¹ АиД. Т. II. С. 294, 304. № XCVI.

* * *

Коротко підсумовуючи огляд повсякденного життя могилянських професорів, а ширше — «чиновного» українського монашества XVIII ст., зазначу, що воно значною мірою зумовлювалося доволі високим соціальним статусом навчителів та чорноризців і так само його маркувало, що, зрештою, типово для ранньомодерного часу. Як це не дивно, донедавна викладацьку корпорацію переважно представляли як групу інтелектуалів, що «сіє добре та мудре», а його побут, натомість, ігнорували. Разом із тим, такі «прозаїчні» речі дозволяють краще зрозуміти і тогочасне шкільництво, і чернече життя. Звісно, мої висновки не остаточні, тим паче, що є достатньо підстав сподіватися на розширення документальної бази подальших студій.